

Νίκος Παπαδάκης*, Σήφης Μπουζάκης**

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΣΕ ΜΙΑ ΤΕΘΝΕΩΣΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.

Οι ανιχνεύσιμες (εκπαιδευτικές) όψεις μιας αντίφασης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της μελέτης αποτελούν οι «προνοιακές ρυθμίσεις» που προωθήθηκαν στα πλαίσια της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης της περιόδου 1929-1932. Στην ουσία διερευνάται το ενδεχόμενο ύπαρξης αρχών (έστω και σε εντελώς πρώιμο επίπεδο) κράτους πρόνοιας, οι οποίες υπαγόρευσαν τη λήψη μιας σειράς μέτρων πρόνοιας και για τους φοιτητές των ελληνικών ΑΕΙ και ανωτέρων σχολών, στα πλαίσια του εκτεταμένου μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος των Φιλελευθέρων. Τα μέτρα αυτά αφορούσαν τη βελτίωση της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των φοιτητών, των συνθηκών σίτισης και στέγασης των πλέον κοινωνικά-οικονομικά υστερούντων και τη βελτίωση αλλά και ποιοτική διαφοροποίηση της λειτουργίας λεσχών και αναγνωστηρίων, την απαλλαγή «ειδικών κατηγοριών» φοιτητών από την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων, την παροχή σειράς άλλων οικονομικών διευκολύνσεων στους φοιτητές, αλλά και την καθιέρωση υποτροφιών, βραβείων και βοηθημάτων για τους «πτωχούς», τους «ευδοκιμούντες» και τους «εκλεκτούς». Η ένταξη του προνοιακού τμήματος της μεταρρύθμισης στο ιστορικό, κοινωνικό, εκπαιδευτικό και πολιτικό συγκείμενο επιτρέπει επίσης την εξέταση κάποιων σημαντικών εγγενών (και όχι μόνο) ανασχέσεων, αλλά και την ερμηνευτική σύνδεση της περί ης ο λόγος αντισταθμιστικής πολιτικής με τη χαρισματική ιδεολογία και τους δεσπίζοντες λόγους περί δημοκρατίας, ποιότητας της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και κοινωνικής δικαιοσύνης.

* Διδάσκων στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

** Καθηγητής Ιστορίας της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης και Συγκριτικής Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ- ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΔΙΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ

«Είναι απολύτως χρήσιμο να προσεγγίσουμε τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων για την εκπαιδευτική και κοινωνική πολιτική εξετάζοντας... και τις ιστορικές εκείνες συνθήκες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της αλληλεξάρτησης μεταξύ των δύο αυτών ισχυρών οργάνων της δημοκρατίας».¹

(Martin B. Tracy και Patsy Dills Tracy)

Εστιακό σημείο της παρούσας μελέτης αποτελεί το «προνοιακό» τμήμα της εκπαιδευτικής πολιτικής² των Φιλελευθέρων στην ανώτατη εκπαίδευση, την περίοδο από το 1929 έως και το 1932. Το ζήτημα των προνοιακών ρυθμίσεων για τους φοιτητές (όπως αυτές εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο λόγου και δράσης άμεσα συνδεδεμένο με το κράτος δικαίου και πρόνοιας) δεν έπαψε, ειδικά την τελευταία 50ετία, να αποτελεί ένα από τα ζητήματα αιχμής του εκπαιδευτικού λόγου, διεθνώς.³

1. Tracy M.B.-Dills Tracy P., 1999, «Education and Social Welfare Policy», στο J. Midgley.- M.B. Tracy - M. Livermore (eds), *The Handbook of Social Policy*, California, Sage, σ. 331.

2. Στο εξής ΕΠ, χάριν συντομίας.

3. Η κοινωνική πρόνοια (social welfare) ορίζεται κατ' αρχήν ως η συνθήκη της αξιοπρεπούς διαβίωσης των πολιτών (Midgley J.- Tracy M.B.- Livermore M., 1999, «Social Policy and Social Welfare», στο J. Midgley.- M.B. Tracy - M. Livermore (eds), *The Handbook of Social Policy*, California, Sage, σ. xi). Οι προσεγγίσεις του κράτους πρόνοιας αντιμετωπίζουν τον προνοιακό χαρακτήρα του κράτους ως ένα πλέγμα αλληλεπιδρώντων και συλλειτουργούντων θεσμών. Η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στην κοινωνία έχει ανακατανημητικό χαρακτήρα, ενώ η εκπαίδευση αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του πλέγματος των κοινωνικών υπηρεσιών. Αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι η ίδια η εκπαιδευτική πολιτική δεν μπορεί να προσεγγίζεται μονοδιάστατα, θεωρούμενη ως μια ιδεολογικά-κοινωνικά ουδέτερη κρατική πολιτική. Είναι φύσει και θέσει κοινωνική πολιτική και δεν μπορεί να ιδωθεί αποκομμένη από τις αντιλήψεις και πρακτικές του κράτους πρόνοιας (βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, και Ladwing J.G., 1994, «For whom this reform? Outlining educational policy as a social field, στο *British Journal of Sociology of Education*, vol. 15, no 3, σ. 341-363). Στόχευση του «προνοιακού» τμήματος μιας εκπαιδευτικής πολιτικής θεωρείται η άρση των μηχανισμών εκείνων της εκπαίδευσης που δημιουργούν, συντηρούν και αναπαράγουν κοινωνικές ανισότητες μέσω της διασφάλισης σε εθνικό επίπεδο ενιαίων εκπαιδευτικών κριτηρίων και standards, αλλά και της προώθησης αντισταθμιστικών μέτρων και πρακτικών. Τελικά, η ΕΠ γίνεται αντιληπτή ως κοινωνική πολιτική που υλοποιείται είτε με ενδοσυστημικές είτε με εξωσυστημικές παρεμβάσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα και αποσκοπεί στη γενική κοινωνική ανάπτυξη και ευημερία [Πυργιωτάκης Ι., 1995, «Κράτος πρόνοιας και ελληνική εκπαιδευτική πολιτική», στο Α. Καζαμιάς - Μ. Κασσωτάκης (επιμ.), *Ελληνική εκπαίδευση*, Αθήνα, Σείριος, σ. 84-120].

Εν προκειμένω εστιάζουμε στη μελέτη μιας συγκεκριμένης περίπτωσης: της μεταρρύθμισης του '29,⁴ και δη στη θέσπιση μιας σειράς μέτρων πρόνοιας για τους φοιτητές, στα πλαίσια αυτού του μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος. Κεντρική υπόθεση της μελέτης μας αποτελεί η (έστω και εν σπέριματι) ύπαρξη αρχών κράτους πρόνοιας, οι οποίες

- υπαγόρευσαν την προώθηση των προαναφερθέντων μέτρων στα πλαίσια της συγκεκριμένης μεταρρύθμισης,
- δεν ήταν άμοιρες αντιφάσεων και παλινδρομήσεων που σε κάποια σημεία υπονόμισαν την πρακτική εφαρμογή των μέτρων αυτών.

Η εστίαση του ερευνητικού φακού σε μια περίοδο που θεωρείται από τη διεθνή βιβλιογραφία ως η περίοδος «ολοκλήρωσης της πρώτης φάσης εγκαθίδρυσης του κράτους πρόνοιας για τις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες» (της Ελλάδος εξαιρουμένης)⁵ παρέχει στην παρούσα έρευνα ένα επιπλέον ενδιαφέρον. Πολλώ δε μάλλον όταν στο επίκεντρο της μελέτης βρίσκεται η εκπαίδευση, η οποία αποτελεί «έναν τομέα συνάντησης και συγχώνευσης προτύπων (και πρακτικών) που προέρχονται ...από την οικονομία και την κοινωνική ιεραρχία, αλλά και από τις κοινωνικές μεταβολές που γίνονται ή ζητούνται».⁶

2. ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κατ' αρχάς, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι χρησιμοποιήθηκαν τεχνικές ιστοριοδιφίας για τη συλλογή του πρωτογενούς υλικού και τη δόκιμη, λειτουργική συγκρότηση πληροφοριακών συνόλων. Τέτοιες τεχνικές είναι η αρχειακή εργασία και ο έλεγχος των πηγών. Για την περαιτέρω επεξεργασία του προαναφερθέντος υλικού, προσφύγαμε στη χρήση του ερμηνευτι-

4. Με τον όρο «μεταρρύθμιση του '29» εννοούμε το εγχείρημα μεταρρύθμισης του συνόλου της εκπαίδευσης, που έλαβε χώρα την περίοδο 1928-1932. Πρόκειται για την κορυφαία μεταρρυθμιστική προσπάθεια του κόμματος των Φιλελευθέρων και συμπίπτει με την τελευταία περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

5. Βλ., ενδεικτικά, King D., 1989, «Economic crisis and Welfare State re Commodification», στο M. Gottdiemen (ed.), *Capitalist development and crisis theory*, Macmillan, σ. 241.

6. Χιωτάκης Στ., 1991, «Πανεπιστήμιο και διαδικασία εξοργισμού: το παράδειγμα των τίτλων σπουδών», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Το πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 195.

κού έλικα,⁷ ο οποίος πλαισιώθηκε από «διευκολυντικές» τεχνικές επεξεργασίας, ταξινόμησης, κωδικοποίησης, και ανάλυσης των δεδομένων της έρευνας (ανοικτή και αξιακή-επιλεκτική κωδικοποίηση).⁸ Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ο αναλυτικός-ερμηνευτικός φακός εστίασε σε όλα τα νομοθετήματα της περιόδου 1928-1932, που αφορούν το αντικείμενο της έρευνάς μας, δίδοντας όμως ιδιαίτερη έμφαση στο Ν. 5343/32.

3. ΠΡΟΝΟΙΑΚΕΣ ΕΝΔΟΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΞΩΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ ΡΥΘΜΙΣΕΙΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΤΟΥ '29: *Οι παρεμβάσεις στην εκπαίδευση (1βάθμια και 2βάθμια)*

Ακόμα κι όταν τα μεταρρυθμιστικά μέτρα που αφορούν τις διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης και τα σχετικά νομοθετήματα δείχνουν (ή οι δημιουργοί τους θέλουν να δείχνουν) ανεξάρτητα και ασύνδετα μεταξύ τους, δεν παύουν να αποτελούν εκφράσεις ενός πνεύματος μεταβολής των δομών και των προσανατολισμών του συστήματος. Ένα τέτοιο μετασχηματιστικό «πνεύμα» εντοπίζεται στην απαρχή πολλών εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες ως επί το πλείστον αποτελούν πολιτικές στρατηγικές⁹ που αποκρίνονται σε συγκεκριμένες ανάγκες αλλά και πιέσεις.¹⁰ Αυτό μας υποχρεώνει να στραφούμε σε μια –έστω και σύντομη– ερμηνευτική και κριτική ανασκόπηση των όποιων προνοιακών (τόσο ενδοσυστημικών, όσο και εξωσυστημικών¹¹) ρυθμίσεων προωθήθηκαν στις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης, στα πλαίσια της μεταρρύθμισης του '29.

7. Για τη χρήση του ερμηνευτικού κύκλου στην έρευνα ζητημάτων εκπαιδευτικής πολιτικής και μεταρρύθμισης, βλ. και Πυργιωτάκης Ι. και Παπαδάκης Ν., 1999, «Ερμηνευτική μέθοδος και έρευνα γύρω από την εκπαιδευτική πολιτική και μεταρρύθμιση», στο Παιδαγωγική Εταιρεία Ελλάδας, *Ελληνική παιδαγωγική και εκπαιδευτική έρευνα. Πρακτικά του Ιου Πανελληνίου Συνεδρίου* (Ναύπακτος 1998), Αθήνα, Ατράπος, σ. 853-859.

8. Σε ό,τι αφορά τις δυο μορφές κωδικοποίησης, βλ. αναλυτικότερα, Strauss A.- Corbin J., 1990, *Basics of Qualitative research. Grounded theory. Procedures and techniques*, London, Sage, σ. 57-74 (για την ανοικτή κωδικοποίηση) και σ. 96-142 (για αξονική και επιλεκτική).

9. Ζαμπέτα Ε., 1994, *Η εκπαιδευτική πολιτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 70.

10. Gewirtz S.-Ozga J., 1990, «Partnership, pluralism and educational policy: a reassessment», στο *Journal of Educational Policy*, vol. 5, no 1, σ. 38.

11. Λέγοντας εξωσυστημικές αναφερόμαστε στις παρεμβάσεις εκείνες που αφορούν το εξωτερικό πεδίο του συστήματος (π.χ., επέκταση - γενίκευση του εκπαιδευτικού συστήματος), ενώ οι ενδοσυστημικές παρεμβάσεις αναφέρονται στο εσωτερικό του συστήματος (π.χ. τροποποίηση ακαδημαϊκής γνώσης μέσω των αναλυτικών προγραμμάτων). Βλ., σχετικά, Πυργιωτάκης Ι., «Κράτος...», ό.π., σ. 87-90.

Πρόκειται ουσιαστικά για μια στροφή του ερμηνευτικού-αναλυτικού φακού στο όλο πριν ακόμα περάσουμε στην ανάλυση των αντίστοιχων μεταρρυθμιστικών παρεμβάσεων στην ανώτατη εκπαίδευση (που θα επαληθεύσουν ή θα διαψεύσουν την υπόθεσή μας για ύπαρξη εν σπέρματι κράτους πρόνοιας), δηλαδή στο *ειδικό*, στο *μέρος*. Στα πλαίσια αυτής της ανασκόπησης, είμαστε υποχρεωμένοι, λόγω των ιστορικών δεδομένων και τεκμηρίων, να δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαιδευτική πολιτική του Γεωργίου Παπανδρέου. Κι αυτό γιατί επί υπουργίας Παπανδρέου φαίνεται να λαμβάνουν χώρα οι σοβαρότερες τομές και στο χώρο των «προνοιακών παρεμβάσεων», οι οποίες αποτελούν και το κομβικό σημείο της παρούσας μελέτης. Πιο συγκεκριμένα τώρα:

I. Κατ' αρχήν στη θεμελιώδη για τους μεταρρυθμιστές κατεύθυνση της σύνδεσης του σχολείου με την κοινωνία και της ανταπόκρισής του στις ανάγκες της δρουν οι ρυθμίσεις για το μικτό χαρακτήρα όλων των δημοτικών αλλά και των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων.¹² Αυτές οι ρυθμίσεις επιχειρούν να αντιμετωπίσουν το οξύτατο πρόβλημα του αναλφαβητισμού των γυναικών, πράγμα που αποτελεί μια δραστική παρέμβαση κατά των ανισοτήτων με βάση το φύλο (παρέμβαση που κινείται στις παρυφές του κράτους πρόνοιας).¹³ Η αντιμετώπιση του γενικότερου

12. «Είναι ουσιαδώς να μεταβάλωμεν το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα, ούτως ώστε να προσαρμόσωμεν αυτό προς τας πρακτικὰς ανάγκας της σημερινής εποχής. Είναι απαραίτητον ἕκαστον ἄτομον να ἔχη τας γνώσεις που θα το καταστήσουν ικανώτερον εἰς τὸ ἐπάγγελμά του», δήλωνε χαρακτηριστικά ο Ελευθέριος Βενιζέλος στο *Ελευθερον Βήμα*, στις 6 Σεπτεμβρίου του 1928.

13. Αξίζει να σημειωθεί ότι γενικότερα η διεύρυνση-επέκταση του συστήματος συνδέεται με την πολιτική της ενσωμάτωσης σε αυτό όλο και περισσότερων ομάδων, όπως συνέβη στην περίπτωση αυτή με τις γυναίκες και με τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, όπως θα δούμε παρακάτω. Αυτή η πολιτική συνάδει με τον λεγόμενο εκδημοκρατισμό του συστήματος, ανά τον κόσμο (Bennoune M., 1988, *The making of Contemporary Algeria, 1830-1987*, Cambridge, Cambridge University Press, σ. 226). Ειδικά τώρα για την έμφαση που δόθηκε στην αντιμετώπιση του (ομολογουμένως οξύτατου) προβλήματος του αναλφαβητισμού που έπληττε ειδικά το γυναικείο πληθυσμό της χώρας, αυτή δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή αν την αποσυνδέσουμε από τις εξελίξεις στο χώρο του φεμινιστικού κινήματος. Από το 1928 και μετά η φεμινιστική υπόθεση στην Ελλάδα μπαίνει σε νέες βάσεις, καθώς τότε πραγματοποιείται η πρώτη δημόσια συγκέντρωση για την ψήφο, ενώ ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών συμμετέχει στο Α' Ενωτικό Σοσιαλιστικό Συνέδριο. Το φεμινιστικό κίνημα εντείνει το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση, και το 1928 εκπονείται το υπόμνημα του Συνδέσμου Γυναικών για την εκπαίδευση. Μάλιστα, το 1929 ο σύνδεσμος καταθέτει υπόμνημα για τα παιδικά δικαστήρια, με αποτέλεσμα το 1931 να δημοσιευτεί νόμος για τα παιδικά δικαστήρια, που φαίνεται να βασίζεται και στο υπόμνημα αυτό (βλ. Αβδελά Ε.- Ψαρρά Α., 1985, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα, Γνώση, σ. 530-531).

αναλφαβητισμού¹⁴ και της έλλειψης έστω και στοιχειώδους εκπαίδευσης ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού πληθυσμού¹⁵ τέθηκε στο κέντρο του μεταρρυθμιστικού διαλόγου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το ζήτημα του αναλφαβητισμού αποτέλεσε έναν από τους 7 βασικούς θεματικούς άξονες που απασχόλησαν το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο στις 16 πολύωρες συνεδριάσεις του, στο διάστημα μεταξύ 5ης και 24ης Οκτωβρίου 1931. Επιχειρήθηκε μάλιστα μια σειρά εξωσυστημικών παρεμβάσεων, που **προνοούσαν**, μεταξύ άλλων, και για τη λήψη μέτρων, τα οποία αφορούσαν «ευαίσθητες» ομάδες του πληθυσμού.¹⁶ Άλλες παρεμβάσεις, που κάνουν εμφανή τη διάθεση για μια συνολική **πολιτική πρόνοιας**, είναι:

α) η ίδρυση νυχτερινών δημοτικών με σκοπό την «καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού των υπερβάντων την νόμιμον προς φοίτησιν εις το δημοτικόν σχολείον ηλικίαν... (και την) υποβοήθησιν της γλωσσικής αναπτύξεως των ξενόφωνων»,¹⁷

β) η πρόβλεψη για την ίδρυση ειδικών τμημάτων διά τους «πνευματι-

14. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι το 1926 μια Έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών αναφέρει ότι οι αναλφάβητοι άνδρες είναι 35%, οι γυναίκες 66% και ο μ.ό. 50% (η Έκθεση δημοσιεύεται στο περ. *Αναγέννηση*, τόμ. Α', τεύχ. 8., Απριλίου 1927, σ. 273). Το 1928, σύμφωνα με την απογραφή, τα αντίστοιχα ποσοστά για τον πληθυσμό άνω των 15 ετών είναι 25,67%, 63,18% και 45,10% (βλ. Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, Πρακτικά συνεδριάσεων 5-24 Οκτωβρίου 1931, σ. 52/ Συνεδρία Α' - 5ης Οκτωβρίου 1931, σ. 73). Εκτίμησή μας είναι ότι η απόκλιση στα νούμερα οφείλεται μάλλον σε διαφορετικούς τρόπους έρευνας των δύο πηγών παρά σε κάποια βελτίωση της κατάστασης, αφού τίποτα προς αυτή την κατεύθυνση δεν μεσολάβησε μεταξύ 1926 και 1928.

15. Το ποσοστό φοιτήσεως σε σχέση με το συνολικό πληθυσμό, με βάση την απογραφή του 1928, ήταν, για το σχολικό έτος 1929-1930, 10,73% [βλ. Σύμφορης Ν.- Βλάχος Ηλ.- Παπαγεωργίου Β.(επιμ.), 1932, *Επετηρίς της δημοτικής εκπαίδευσως 1932*, έτος Α', Αθήνα, εκδ. Δημητράκου Α.Ε., σ. 482].

16. Αναφερόμαστε στην καθιέρωση της υποχρεωτικής φοίτησης στο δημοτικό, που θεσπίζεται με το Ν. 4397/29, ή στην ίδρυση νέων σχολικών κτιρίων και εγκαταστάσεων σε όλη την ελληνική επικράτεια, που αποτέλεσε προτεραιότητα της εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων. Μάλιστα, προκειμένου να καταστεί δυνατή η δημιουργία νέων σχολικών κτιρίων, συνήφθη τοκοχρεωλυτικό δάνειο την 4η Ιουνίου 1930 από τη σουηδική εταιρεία Aktiebolaget Kreuger -Roll. Το δάνειο αυτό ανήλθε στο ένα εκατομμύριο λίρες και επικυρώθηκε με το Ν. 4799/ 1930 (ΦΕΚ 232).

17. Σ' αυτό το σημείο τίθεται έστω και ακροθιγώς το πρόβλημα της ενσωμάτωσης των εθνικών μειονοτήτων, χωρίς όμως περαιτέρω διερεύνηση και προβληματισμό. Αυτό που ενδιαφέρει είναι μάλλον η γλωσσική αφομοίωση παρά η μέριμνα για μια ουσιαστική και λειτουργική ένταξη των ξενόφωνων.

κώς ανωμάλους παίδας» που περιλαμβάνεται στο Ν. 4397,¹⁸ και

γ) η χορήγηση «εκ των εκπαιδευτικών τελών 1.300.000 δρχ. εις το πατριωτικόν ίδρυμα προς ανέγερσιν εν τη παιδική εξοχή Βούλας ιδίων κτιρίων διά την κατασκήνωσιν των **απόρων** μαθητών».¹⁹

Ουσιαστικά, πρόκειται για εξωσυστημικές παρεμβάσεις, οι οποίες στοχεύουν στην «επέκταση και γενίκευση του εκπαιδευτικού συστήματος ώστε να καταστεί προσπελάσιμο»²⁰ σε ένα μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού, που μέχρι τότε δεν είχε καμία επαφή μαζί του.²¹

II. Στην προαναφερθείσα κατεύθυνση της σύνδεσης του εκπαιδευτικού συστήματος με τις ανάγκες της οικονομίας και της κοινωνίας εντάσσεται και η ίδρυση των κατώτερων επαγγελματικών σχολείων (γεωργικά, εμπορικά, βιοτεχνικά και οικοκυρικά), τα οποία ήταν Ζετούς ή Ζετούς φοιτήσως. Η ρύθμιση αυτή, παρά τα όποια προβλήματά της (τα οποία δεν είναι ούτε λίγα ούτε ασήμαντα), δεν παύει να αποτελεί βασικό νεωτερισμό στα εκπαιδευτικά πράγματα. Κι αυτό γιατί αποτελεί μια προσπάθεια προσαρμογής του σχολείου στις ανάγκες της αγοράς εργασίας αλλά και μια προσπάθεια άρσης της μέχρι τότε μονοδιάστατης κατεύθυνσης του εκπαιδευτικού συστήματος και ανοίγματος του σχολείου σε πληθυσμιακές ομάδες, που μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένες από το «αγαθό» της εκπαίδευσης. Αυτός άλλωστε ήταν και ο βασικός στόχος των μεταρρυθμιστών, όπως προκύπτει από την αποτίμηση των αποτελεσμάτων της πρώτης εφαρμο-

18. Η παρέμβαση αυτή, όσο κι αν σε επίπεδο ορολογίας θα μπορούσε να είναι κατακριτέα ως ενέχουσα σπέρματα κοινωνικού ρατσισμού, δεν παύει να αποτελεί μια αδιαμφισβήτητη καινοτομία που θέτει (έστω και σε εμβρυακή μορφή) τα θεμέλια για την ειδική αγωγή στην Ελλάδα. Οφείλουμε εδώ να λάβουμε υπόψη μας ότι φράσεις όπως «πνευματικώς ανωμάλους παίδας» αποτελούν την ορολογία της εποχής στην οποία αναφερόμαστε. Μια κριτική λοιπόν που θα εντόπιζε ρατσισμό στους ίδιους τους χρησιμοποιηθέντες όρους δεν αποκλείεται να λειτουργεί πρωθύστερα και ως τέτοια να εμπίπτει στην ιδιαίτερα επικίνδυνη, από επιστημολογικής απόψεως, ατραπό της κρίσης του παρελθόντος αποκλειστικά με τα μάτια του παρόντος.

19. Βλ. ΥΠ.Ε.Π.Θ., 1932, *Εκκλησία – Τέχνη – Παιδεία*, Αθήνα, όπως παρατίθεται στο Σ. Μπουζάκης, 1997, *Γ. Παπανδρέου. Ο πολιτικός της παιδείας*, τόμ. Α': 1888-1932, Αθήνα, Gutenberg, σ. 53.

20. Πυργιωτάκης Ι.Ε., «Κράτος Πρόνοιας», ό.π., σ. 87.

21. Γενικότερα, η διεύρυνση της πρόσβασης στην επίσημη εκπαίδευση αποτελεί ίδιον χωρών που υφίστανται προσπάθειες γενικότερου μετασχηματισμού (La Belle T. - Ward C. R., 1990, «Education Reform when Nations undergo radical political and social transformation», στο *Comparative Education*, vol. 26, no 1, σ. 101).

γής του μέτρου, την περίοδο 1928-1932. Συγκεκριμένα, ο Παπανδρέου θα αποφανθεί ότι με την ίδρυση τέτοιων σχολείων ανά την Ελλάδα «εγκαι- νιάσθη η συμπλήρωση της γενικής λαϊκής παιδείας με επαγγελματική μόρφωση». ²²

III. Παράλληλα με τις εξωσυστημικές παρεμβάσεις, λαμβάνουν χώρα και ορισμένες αξιοσημείωτες ενδοσυστημικές παρεμβάσεις. Συγκεκριμένα, η καθιέρωση μαθημάτων «ειδικής επιδόσεως» για όσους μαθητές εκδηλώ- νουν «καταφανή κλίσην και αξιόλογον επίδοσιν προς ωρισμένα μαθημα- τα», η πρόβλεψη για «απογεύματα ελευθέρως εργασίας» αλλά και η καθιέρ- ωση της χρήσης στην τάξη βοηθητικών βιβλίων και ελεύθερων αναγνω- σμάτων, πέρα από την ευελιξία και τη λειτουργική ποικιλία που προσθέ- τουν στη διαδικασία διδασκαλίας-μάθησης, κυρίως απαντούν στο αίτημα για διαφοροποίηση της σχολικής εργασίας.

4. ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ '29 ΚΑΙ ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ

Σε ό,τι αφορά την εκπαιδευτική πολιτική των Φιλελευθέρων για την ανώ- τατη εκπαίδευση, στα πλαίσια της μεταρρύθμισης του '29, οφείλουμε κατ' αρχάς να επισημάνουμε ότι διακρίνονται δύο περίοδοι: η περίοδος Παπανδρέου και η περίοδος Γόντικα. Από τη μελέτη τους προκύπτει το εξής: Η ΕΠ του Γόντικα έχει μάλλον διαρρυθμιστικό χαρακτήρα και δύσκολα θα χαρακτηριζόταν μεταρρύθμιση. Κάποια από τα σημαντικότε- ρα νομοθετήματα αυτής της περιόδου αποτελούν εκτελεστικές πράξεις παλιότερων νομοθετημάτων, ενώ άλλα συμπληρώνουν και τροποποιούν σε ορισμένα σημεία την υπάρχουσα νομοθεσία, χωρίς όμως να επιφέρουν ριζικές αλλαγές. Αντίθετα, η περίοδος Παπανδρέου χαρακτηρίζεται από μια ποικιλία μέτρων που κυμαίνονται από την απλή διαρρύθμιση (διευθέ- τηση εκκρεμοτήτων) μέχρι την καινοτομία, εξ ου και γίνεται λόγος για εγχείρημα μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης. Αυτό δεν σημαίνει ότι η πολιτική του Γ. Παπανδρέου κινήθηκε πέρα ή έξω από τα βενιζελι- κά εσκαμμένα, που προσδιορίζονταν από την κεντρική πολιτική στόχευση των Φιλελευθέρων, δηλαδή την *παγίωση* του κοινωνικού καθεστώτος και (στην τολμηρότερη περίπτωση) τον εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, αλλά κατά κανένα τρόπο την *αλλαγή* της. Και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί

²². Παπανδρέου Γ., «Η δημοκρατία και η λαϊκή παιδεία», στο Ν. Σμύρνης.- Ηλ. Βλά- χος.- Β. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Επετηρίς της δημοτικής εκπαιδύσεως 1932*, ό.π., σ. 5.

ως μια ιδιότυπη έκφραση του βενιζελισμού που είχε όμως την προσωπική σφραγίδα του Παπανδρέου.²³

Ο *λόγος της μεταρρύθμισης* και ειδικότερα η επίσημη εκδοχή του (μελέτες-πονήματα των επιτροπών ειδικών, εισηγητικές εκθέσεις κ.λπ.) διακρίνεται από μια *τάση οικτιρολογίας* της υπάρχουσας κατάστασης των ΑΕΙ, η οποία διευκολύνει την έλευση της μεταρρύθμισης και τη νομιμοποίηση του περιεχομένου αλλά και της ιδεολογίας, από την οποία αυτή εμφορείται. Σε ό,τι αφορά το *περιεχόμενο* καθαυτό, προκύπτει ότι ο οργανισμός του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ν. 5343 της 23ης Μαρτίου του 1932) υπήρξε η κορυφαία έκφραση της μεταρρυθμιστικής πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου για την ανώτατη εκπαίδευση. Το εν λόγω εμβληματικό κείμενο της κυβερνητικής ΕΠ *συμπληρώνει, ολοκληρώνει και κωδικοποιεί την προηγηθείσα σχετική νομοθεσία σε πολλούς τομείς και πτυχές της ανώτατης εκπαίδευσης*. Η σημασία του νομοθετήματος αυτού ώθησε τους μεταρρυθμιστές να περιμένουν δύο χρόνια για την τελική ψήφισή του, αλλά και να προβούν στις απαραίτητες και συχνά αναπόφευκτες διαπραγματεύσεις και συμβιβασμούς, τόσο με τη σύγκλητο και τις σχολές όσο και με τις ομάδες αντιδρώντων, ώστε να καταστεί εφικτή η ψήφισή του νόμου.²⁴

Η ανάλυση του Λόγου και της Δράσης των μεταρρυθμιστών του '29 στην Ανώτατη Εκπαίδευση, όπως αυτή (σ.σ. η ανάλυση) επιχειρήθηκε σε προγενέστερες μελέτες μας²⁵ κατέδειξε την ύπαρξη ενός συγκροτημένου οράματος-αντίληψης για την Ανώτατη Εκπαίδευση. Το όραμα αυτό φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό συνδεδεμένο με τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι ταγοί της Μεταρρύθμισης τον προορισμό της Ανώτατης Εκπαίδευσης και ειδικά του Πανεπιστημίου και αποτελεί πρόταγμα που

23. Βλ. και Μπουζάκης Σ., *Γεώργιος Παπανδρέου*, ό.π., σ. 67.

24. Αναλυτικότερα για το περιεχόμενο της μεταρρύθμισης και τις σημαντικότερες επιλογές των μεταρρυθμιστών στους διάφορους τομείς της ανώτατης εκπαίδευσης, βλ. Μπουζάκης Σ., *Γεώργιος Παπανδρέου...*, ό.π., σ. 48-49, και Παπαδάκης Ν., 1998, «Χάριν του κράτους και υπέρ του λαού» (;), *Ελληνική εκπαιδευτική πολιτική στην ανώτατη εκπαίδευση: η περίπτωση της Μεταρρύθμισης του '29*, μεταπτυχιακή εργασία (master) υποβληθείσα στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο σ. 365-396.

25. Αναφερόμαστε, μεταξύ άλλων, στις ακόλουθες μελέτες: Μπουζάκης Σ., *Γεώργιος Παπανδρέου...*, ό.π., ειδικά σ. 48-49· Μπουζάκης Σ., 1994, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, τόμ. Α΄: 1913- 1929*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 40-47· Παπαδάκης Ν., «Χάριν του κράτους και υπέρ του λαού» (;), ό.π., και Παπαδάκης Ν., 2000, «Η διαμεσολάβηση του πολιτικού πεδίου στη διαδικασία συγκρότησης Επιτροπών Παιδείας», στο *Επιστήμες Αγωγής*, τεύχ. 1-3, ειδικά σ. 110-111.

επιηρεάζει καθοριστικά τον προγραμματικό λόγο της Μεταρρύθμισης. Πιο συγκεκριμένα οι μεταρρυθμιστές θεωρούν ότι η αποστολή του Πανεπιστημίου συνίσταται στην καλλιέργεια της επιστήμης, στην παροχή επαγγελματικής και επιστημονικής εξειδίκευσης αλλά και στην ενστάλαξη «ανωτέρων εθνικών ανθρωπιστικών ιδανικών εις την νεότητα, εξ ης ούτω καταρτίζεται η ηγέτις τάξις της ελληνικής κοινωνίας»²⁶ (μια κυρίως ιδεολογική, δηλαδή, λειτουργία). Ουσιαστικά το μεγαλύτερο στοίχημα της μεταρρύθμισης στην Ανώτατη Εκπαίδευση φαίνεται ότι ήταν να γίνει *οντολογική προϋπόθεση της εθνικής αναγέννησης και ως εκ τούτου να δράσει ως συστατικό στοιχείο του ιδεολογικού υποκατάστατου της τεθνεώσας κρατικής ιδεολογίας, δηλαδή της Μεγάλης Ιδέας*. Πρόκειται για μια υπερανάπληρωση, που συχνότατα επιφλοχωρεί (ενίοτε και υπαγορεύει) τον προγραμματικό λόγο της Μεταρρύθμισης. «*Η Κυβέρνησις λαμβάνει τα μέτρα ταύτα διά να αναστυλώση το Πανεπιστήμιον, διά να δημιουργήση μίαν αληθώς πνευματικήν ηγέτιδα τάξιν, η οποία να ηγηθή της πνευματικής αναγεννήσεως της χώρας*»,²⁷ αποφαινεται ο Γεώργιος Παπανδρέου το 1931.²⁸ Το δε περιεχόμενο τόσο των κειμένων όσο και των δράσεων που συνιστούν τη μεταρρύθμιση φαίνεται ότι έμεινε πιστό στο πνεύμα του βενιζελισμού, που επέτρεπε (ή μάλλον επέβαλλε) το συνδυασμό *αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού* σε αδιάσπαστη και διαλεκτική ενότητα.²⁹

26. Βλ. Εισηγητική έκθεσις επί του σχεδίου νόμου «Περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», εν Αθήναις τη 13 Ιανουαρίου 1931, όπως παρατίθεται στο Λέφα Χ. (επιμ.), 1932, *Το νομοθετικόν έργον του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων: 1930-1932, τόμ. ΙΙ: Παιδεία*, Αθήναι, εκδ. Δημητράκου, σ. 475.

27. Παπανδρέου Γ., Παρέμβαση στη συζήτηση επί της αρχής των άρθρων και του συνόλου του υπό της Βουλής ψηφισθέντος σχεδίου νόμου «Περί συμπληρώσεως των νόμων 4597 και 4620», στο *Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας*, Συνεδριάσις 68η, 7ης Μαΐου 1931, σ. 811.

28. Αξίζει να αναφέρουμε ότι η υπ' αριθμόν 80871/30 εγκύκλιος του Υπουργείου, «Περί των ιδανικών της εκπαιδεύσεως», έχει ως ακροτελεύτια μια φράση, την οποία θα χρησιμοποιήσει (με τις αναγκαίες τροποποιήσεις κάθε φορά), σε όλη τη διάρκεια της υπουργικής του θητείας, ο Παπανδρέου: «Το ιδεώδες του δευτέρου αιώνας (της ελευθερίας) εις τον οποίον εισήλθομεν, είναι η εθνική αναγέννησις, επίσης μεγάλη Ιδέα... η επιδιώξις της εθνικής αναγεννήσεως αποτελεί το ιδανικόν της Εκπαιδεύσεως» (ΥΠ.Ε.Π.Θ., Εγκύκλιος υπ' αριθμ. 80871/ 30- 12-1930: «Περί των ιδανικών της εκπαιδεύσεως», εν Αθήναις, 30 Δεκεμβρίου 1930).

29. Βλ. Παπαδάκης Ν., 2000, «Ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και Ανώτατη Εκπαίδευση», στο *Πανεπιστήμιο*, τεύχ. 1, σ. 101-102.

5. ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ '29 ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ

5.1. Συνοπτική παρουσίαση των προνοιακών ρυθμίσεων

5.1.1. Ρυθμίσεις για τη βελτίωση της διαβίωσης στη διάρκεια των σπουδών των φοιτητών

Στα πλαίσια της μεταρρύθμισης του '29, και ειδικά την περίοδο υπουργίας Γεωργίου Παπανδρέου, σημειώθηκε μια σειρά αλλαγών, οι οποίες στόχευαν ή έστω προοίαιναν το έδαφος για τη δημιουργία θεσμικού πλαισίου, ικανού να ρυθμίζει θέματα που αφορούσαν τη σίτιση, τη στέγαση, την περίθαλψη, την ολοκλήρωση ή και συνέχιση των σπουδών, την κοινωνική και πολιτιστική ζωή και γενικότερα τη διαβίωση των φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα τώρα:

– Με το **Ν. 3940/1929** ιδρύεται το «Ταμείο Νοσηλείας Σπουδαστών» στο Πολυτεχνείο. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό νόμο αλλά και το εκτελεστικό αυτού διάταγμα,³⁰ σκοπός του νεότευκτου ταμείου είναι η παροχή στους σπουδαστές δωρεάν ιατροφαρμακευτικής συνδρομής, συμπεριλαμβανόμενης και περίθαλψης «εν ορισμένω νοσοκομείω όταν το είδος της ασθένειας, ή η έλλειψις οικιακής επιμέλειας επιβάλλουσι τούτο».

– Με το **Διάταγμα της 9ης Απριλίου 1930 (ΦΕΚ 105) «Περί φοιτητών και ακροατών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.λπ.»** λαμβάνεται μέριμνα για την περίθαλψη και τη νοσηλεία των απόρων φοιτητών, οι οποίοι πάσχουν από οξέα νοσήματα και μένουν στη Θεσσαλονίκη. Για το σκοπό αυτό εγγράφεται ειδική πίστωση στον ετήσιο προϋπολογισμό, καταβάλλονται επιπλέον 50 δρχ. ετησίως από κάθε φοιτητή και διατίθενται τα έσοδα από πρόστιμα που επιβάλλονται στους φοιτητές. Είναι προφανές ότι πρόκειται για μια περιορισμένης έκτασης προσπάθεια ανακατανομικής λειτουργίας με προνοιακό χαρακτήρα, η οποία εντάσσεται σε ένα πλαίσιο μέτρων παρόμοιου και συχνά επίσης περιορισμένου χαρακτήρα.

– Τέλος, μέτρα λαμβάνονται και για τη βελτίωση της διατροφής των φοιτητών που σιτίζονται στη φοιτητική λέσχη αλλά και για την παράταση των εκεί παρεχόμενων συσσιτίων. Προβλέπεται μάλιστα η άμεση διάθεση χρημάτων από τον προϋπολογισμό του υπουργείου Παιδείας. Για

30. Διάταγμα της 19ης Ιουλίου 1930 (ΦΕΚ 246): «Περί οργάνωσης και λειτουργίας ταμείου νοσηλείας των σπουδαστών του ΕΜΠ και ιατρικής εποπτείας αυτών».

το σκοπό αυτό ψηφίζονται δύο νόμοι: Ο Ν. 5381 της 11ης Απριλίου 1932 (ΦΕΚ 11) «*Περί αναγραφής εις τον προϋπολογισμόν των εξόδων του Υπουργείου της Παιδείας χρήσεως 1931-1932 πιστώσεως δρχ. 200.000 προς ενίσχυσιν των φοιτητικών συσσιτίων του Πανεπιστημίου Αθηνών*» και ο Ν. 5382 της 11ης Απριλίου 1932 (ΦΕΚ 111) «*Περί αναγραφής εις τον προϋπολογισμόν των εξόδων του Υπουργείου Παιδείας κ.λπ. χρήσεως 1931-1932 πιστώσεως δρχ. 300.000 διά παράτασιν της λειτουργίας των φοιτητικών συσσιτίων του Πανεπιστημίου Αθηνών*».

5.1.2. Υποτροφίες, βοηθήματα και βραβεία

Τα ΑΕΙ χορηγούν βοηθήματα, υποτροφίες και βραβεία σε φοιτητές, οι οποίοι διακρίνονται για την επίδοσή τους, και σε φοιτητές που είναι άποροι. Οι μορφές αυτές οικονομικής βοήθειας προέρχονται από τις κληρονομίες, τα κληροδοτήματα και τις δωρεές που γίνονται στο κάθε ίδρυμα, ή και από την περιουσία του ιδρύματος.³¹ Αυτές όμως δεν είναι οι μοναδικές εξελίξεις στο συγκεκριμένο τομέα:

– Στον τομέα της λήψης αντισταθμιστικών μέτρων για τους άπορους φοιτητές, το Μάη του 1930 ψηφίζονται οι Ν. 4620/7-5-1930 (ΦΕΚ 143) «*Περί τροποποίησης και συμπλήρωσεως διατάξεων του οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*», και 4601/9-5-1930 (ΦΕΚ 149) «*Περί απαλλαγής από της καταβολής τελών ανανεώσεως εγγραφής των απόρων προσφύγων μαθητών του Σχολείου Καλών Τεχνών*». Συγκεκριμένα, το Α. 5 του Ν.4620/30 ορίζει ότι: «*Εκ των ως άνω πιστώσεων*³² *ποσόν μέχρι και 50 χιλιάδων κατ' έτος*

31. Ανάλογα βέβαια και με τους όρους των κληροδοτημάτων. Οι συνηθέστερες περιπτώσεις αφορούσαν την ολοκλήρωση των σπουδών ή τη συνέχισή τους στο εξωτερικό – είτε σε προπτυχιακό επίπεδο (π.χ., «υποτροφία Ι. Κοντολέοντος εις τριτοετείς φοιτητάς Ιατρικής»),

– είτε σε μεταπτυχιακό επίπεδο (π.χ., υποτροφία Δ. Ζαμπακού σε διδάκτορες της Ιατρικής για ειδικευση διαιτησίας σε κάποιον ιατρικό κλάδο, στη Γαλλία). Δεν έλειπαν βέβαια και κάποιες ειδικότερες περιπτώσεις, όπως οι υποτροφίες που απονέμονταν σε φοιτητές που κατάγονταν από τον τόπο καταγωγής του δωρητή (π.χ., υποτροφία Κ. Γεροστάθη σε φοιτητές της Θεολογικής, της Φυσικομαθηματικής και της Φιλοσοφικής, με καταγωγή από Άρτα). Για τα είδη των υποτροφιών που παρέχονταν σε φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ., αναλυτικότερα, Δημητριάδης Δ.Α.Π., 1958, «Πανεπιστήμιον Εθνικόν και Καποδιστριακόν», λήμμα στο Π. Δρανδάκη (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Φοίνιξ, τόμ. 10, σ. 525.

32. Πρόκειται για την πίστωση του 1.000.000 που εγγράφεται στον προϋπολογισμό του υπουργείου για συγγράμματα.

διατίθεται προς αγοράν αντιτύπων εκ των αυτών συγγραμμάτων διά βραβεία εις τους αποδεδειγμένους απόρους φοιτητάς, τους εξαιρετικώς αριστεύσαντας εις τας τμηματικές αυτών εξετάσεις». Η εν λόγω διάταξη βέβαια δεν συνιστά συστηματική αντιμετώπιση του προβλήματος της αγοράς των (πανάκριβων) συγγραμμάτων από τους φοιτητές. Όμως εγκαινιάζει μια τακτική. Την ενίσχυση των απόρων φοιτητών με διάφορους τρόπους. Για την ακρίβεια, την ενίσχυση εκείνων των απόρων φοιτητών που επιτυγχάνουν στις εξετάσεις.

– Στην ίδια προοπτική εντάσσεται και ο **N. 4601/9-5-1930 (ΦΕΚ 149)**, **«Περί απαλλαγής από της καταβολής τελών ανανεώσεως εγγραφής των απόρων προσφύγων μαθητών του σχολείου Καλών Τεχνών»**. Με το εν λόγω διάταγμα, πέρα από την απαλλαγή από τα δίδακτρα των προσφύγων φοιτητών, απαλλάσσονται από την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων «δύο εκ των απορωτέρων μαθητών εκάστης τάξεως, πλην της πρώτης, οι διακρινόμενοι διά την χρηστότητα και εξαιρετικήν επίδοσιν εν τοις μαθήμασι» (Α. 2). Τόσο στο N. 4620 όσο και στο N. 4601 ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το πρόγραμμα μέτρων πρόνοιας κάνει την εμφάνισή του συναιρεμένο εξαρχής με τη χαρακτηριστική ιδεολογία, καθώς τα μέτρα αυτά αφορούν κυρίως τους άριστους, τους «εκλεκτούς».

– Ο **N. 5343/32** ανακεφαλαιώνει ό,τι έχει προηγηθεί στον τομέα των υποτροφιών, βραβείων και βοηθημάτων και ρυθμίζει τις βασικότερες πτυχές του ζητήματος. Έτσι, σύμφωνα με το Α. 251, τα βοηθήματα χορηγούνται μετά από πρόταση της κάθε σχολής και σχετική απόφαση της Συγκλήτου («αναγραφομένου προς τούτο αναλόγου ποσού εν τω προϋπολογισμῷ εκάστου έτους») στους απόρους φοιτητές του Πανεπιστημίου, οι οποίοι αρίστευσαν στις ασκήσεις και στις τμηματικές εξετάσεις. Τα *βοηθήματα* συνίστανται στην απαλλαγή του φοιτητή από τα δίδακτρα και τα εξέταστρα, στην παροχή των αναγκαίων βιβλίων για τις σπουδές του, στη δωρεάν σίτιση στο συσσίτιο της πανεπιστημιακής λέσχης και στη χορήγηση μηνιαίου χρηματικού ποσού από το ταμείο του Πανεπιστημίου. Οι *υποτροφίες* χορηγούνται στους άπορους φοιτητές που πρότευσαν και διακρίθηκαν για την επίδοσή τους στις ασκήσεις και στις τμηματικές εξετάσεις, «προς εξακολούθησιν των σπουδών τους στο πανεπιστήμιο» (Α. 252). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η σχολή αποφαινεται «μετά το πέρας των τμηματικών εξετάσεων εκάστου έτους» για τη συνέχιση ή μη της υποτροφίας. Οι *υποτροφίες* αφορούν την καταβολή ενός μηνιαίου χρηματικού ποσού, που όμως (όπως και στην περίπτωση των βοηθημάτων) δεν προσδιορίζεται

ούτε αριθμητικά ούτε και στη βάση της αναλογίας του με τα δίδακτρα και τα εξέταστρα. Πέραν αυτών των υποτροφιών, ο νομοθέτης προβλέπει και τη χορήγηση υποτροφιών σε πτυχιούχους. Οι υποτροφίες αυτές χορηγούνται σε πτυχιούχους που πρώτευσαν και «επέτυχαν εξαιρετικήν επίδοσιν» στις σπουδές και στις πτυχιακές εξετάσεις τους ή ακόμα και στη διδακτορική δοκιμασία τους και αποσκοπούν στην «εξακολούθησιν των σπουδών εν ειδικώ τινι επιστημονικώ κλάδω εν εσπερία» (Α. 252). Συνίστανται στην καταβολή μηνιαίου χρηματικού ποσού. Κάθε ακαδημαϊκό έτος χορηγούνται δύο τέτοιες υποτροφίες για τετραετείς, το μέγιστο, σπουδές εξειδίκευσης σε συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο στο εξωτερικό. Τέλος, υπάρχουν και υποτροφίες από κληροδοτήματα ή δωρεές, για τη χορήγηση των οποίων απαιτείται διαγωνισμός. Τα βραβεία απονέμονται είτε σε υποψήφιους διδάκτορες, μετά από σχετική απόφαση της αρμόδιας σχολής «επί τη διδακτορική αυτών διατριβή» και συνίστανται στην εκτύπωση της διατριβής με δαπάνη του Πανεπιστημίου, είτε σε όσους διαπρέπουν στους επιστημονικούς και συγγραφικούς διαγωνισμούς που προκηρύσσει ή απλά διενεργεί το Πανεπιστήμιο και συνίστανται στην απονομή του επάθλου (οικονομικού ή μη), που ορίζεται στην αντίστοιχη προκήρυξη. Ειδικά για τα βραβεία, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η εκπαιδευτική νομοθεσία της περιόδου 1930-1932 τα επαναφέρει σε ισχύ, καθώς αυτά είχαν ανασταλεί για μια 10ετία με το **Ν.Δ. της 12ης Μαΐου 1926 (ΦΕΚ 196)**, «**Περί τροποποιήσεως του Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου**».

Τα προαναφερθέντα μέτρα συναιρούνται, στα πλαίσια του Ν. 5343/32, με άλλες ρυθμίσεις ανάλογου προνοιακού χαρακτήρα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την απαλλαγή των «ευδοκιμούντων» απόρων και των υπόλοιπων «ειδικών κατηγοριών» φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης από την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων. Σε αυτό το θέμα θα επανέλθουμε όμως στο κεφ. 5.1.4.

5.1.3. Η ενδιαφέρουσα περίπτωση της φοιτητικής λέσχης

Με σειρά νομοθετημάτων, που ψηφίζονται την περίοδο 1928-1932, ιδρύονται λέσχες στα ΑΕΙ και στις ανώτατες σχολές ή ρυθμίζεται η λειτουργία των ήδη υπαρχουσών. Έτσι, με το **Δ. της 12ης Δεκεμβρίου 1928**, «**Περί εκτελέσεως του από 5 Μαΐου 1926 “περί οργανισμού της Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών επιστημών”**», ιδρύεται μαζί με το αναγνωστήριο και λέσχη φοιτητών στην ΑΣΟΕ. Στις 2 Φεβρουαρίου του 1930, αρχίζει η λειτουργία της **φοιτητικής λέσχης** του Πανεπιστημίου Αθηνών σε δοκιμαστική βάση και σε νέο κτίριο, μετά από σχετική απόφα-

ση της Συγκλήτου. Στο κτίριο αυτό μεταφέρθηκαν τα ήδη λειτουργούντα τμήματα της λέσχης.³³ Στεγάζεται σε ένα μικρό κτίριο και περιλαμβάνει εστιατόριο και τμήματα ψυχαγωγίας και παιδιών και λίγο αργότερα κυλικείο, τμήματα διαλέξεων, εκδρομών και χορωδίας.³⁴ Τη διοίκησή της αναλαμβάνει ειδική εφορεία. Η σύνθεση και τα καθήκοντα της συγκεκριμένης εφορείας, αλλά και πρακτικές λεπτομέρειες που αφορούν το προσωπικό της, ρυθμίζονται με το **Δ. της 13ης Φεβρουαρίου 1930 (ΦΕΚ 46), «Περί της εφορείας της πανεπιστημιακής λέσχης του Πανεπιστημίου Αθηνών του εν αυτή προσωπικού»**. Ο οργανισμός που διέπει την οργάνωση και λειτουργία της συγκεκριμένης λέσχης θα τεθεί σε νομοθετική ισχύ ενάμιση χρόνο αργότερα. Συγκεκριμένα, με τον **Ν. 5147/16 Ιουλίου 1931 (ΦΕΚ 211), «Περί πανεπιστημιακής Λέσχης του Πανεπιστημίου Αθηνών»**. Η λέσχη αναμένεται να συμβάλει

- στην «ψυχαγωγίαν, την προστασίαν της υγείας και τον κοινωνικόν πολιτισμόν των φοιτητών»³⁵ αλλά και
- στην «κοινωνικήν μόρφωσιν... και την βελτίωσιν των βιωτικών συνθηκών» τους (Α.1, π.1).

Με το νόμο αυτόν προβλέπεται, πέρα από τη λειτουργία εστιατορίου, κυλικείου και συσσιτίου, μια διευρυμένη πολιτιστική δραστηριότητα της λέσχης, που συμπεριλαμβάνει τη διοργάνωση διαλέξεων, συναυλιών, χορωδίας, θεατρικών παραστάσεων, εκδρομών ανά την Ελλάδα αλλά και σε χώρες του εξωτερικού, τη λειτουργία κινηματογράφου και θερινών κατασκηνώσεων, αλλά και την ανάπτυξη διεθνών φοιτητικών σχέσεων. Παράλληλα, προβλέπεται η διδασκαλία ξένων γλωσσών,³⁶ η παροχή

33. Η Λέσχη ιδρύθηκε και λειτουργούσε από το 1922 «εν τη παρά τη οδό Πειραιώς 29 οικία» [Παπανδρέου Γ., Εισηγητική έκθεσις επί του σχεδίου νόμου «Περί πανεπιστημιακής λέσχης του Πανεπιστημίου Αθηνών», εν Αθήναις 15 Ιουνίου 1931, όπως παρατίθεται στο Χ. Λέφας (επιμ.), *Το νομοθετικόν έργον του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων: 1930-1932, τόμ. Β, ό.π., σ. 630*].

34. Βλ. και Παπαπάνος Κ., 1970, *Χρονικό-ιστορία της Ανωτάτης μας εκπαιδεύσεως*, Αθήνα, έκδ. Αμερικάνικου Κολλεγίου Θηλέων Αθηνών. Pierce College, σ. 246.

35. Παπανδρέου Γ., Εισηγητική έκθεσις επί του σχεδίου νόμου «Περί πανεπιστημιακής...», ό.π., σ. 630.

36. Για το σκοπό αυτό νομοθετείται η λειτουργία διδασκαλείου ξένων γλωσσών και πιο συγκεκριμένα αγγλικών, γερμανικών, γαλλικών «ή και άλλης τινός γλώσσης παρά τη πανεπιστημιακή λέσχη» (Α. 12, π. 1). Οι φοιτητές του διδασκαλείου καταβάλλουν πρόσθετα δίδακτρα, τα οποία ορίζονται από την εφορεία. Το μέτρο αυτό εντάσσεται προφανώς στη συνολική προσπάθεια για να αναπτυχθεί η διδασκαλία ξένων γλωσσών στο πανεπιστήμιο. Χαρακτηριστικά αυτής της προσπάθειας είναι:

νοσηλείας και η ίδρυση «στέγης φοιτητού» και αντίστοιχα «στέγης φοιτήτριας». Η διοίκηση της λέσχης είναι έργο της εφορείας που αποτελείται από έναν καθηγητή κάθε σχολής «εκλεγόμενον υπ' αυτής διά μίαν πενταετίαν» (Α.2, π. 1),³⁷ ενώ το διοικητικό προσωπικό αποτελείται από το διευθυντή, τη γραμματέα του και τρεις επιμελητές. Η εισηγητική έκθεση διευκρινίζει ότι το νομοσχέδιο μεριμνά «ώστε να μη βαρύνεται ο (ήδη βεβαρημένος) προϋπολογισμός του πανεπιστημίου, της λέσχης καθισταμένης αυτοσυντηρήτου».³⁸ Αυτό επιχειρείται σε μεγάλο βαθμό αλλά δεν είναι απόλυτα ακριβές. Συγκεκριμένα, τα έσοδα της λέσχης δεν προέρχονται μόνο από μια φοιτητική συνδρομή, η οποία καταβάλλεται «κατά τον χρόνο της καταβολής εκάστης δόσεως των διδάκτρων»,³⁹ από τη μίσθωση των εγκαταστάσεων της λέσχης σε ιδιώτες, αλλά και από την «εν τω προϋπολογισμώ εκάστου πανεπιστημιακού έτους αναγραφομένην πίστωσιν» (Α. 9). Τα οικονομικά ζητήματα διεκπεραιώνονται από την οικονομική επιτροπεία, υπό την εποπτεία (πάντα) της εφορείας.

α) ο Ν. 5139/16 Ιουλίου 1931 (ΦΕΚ 207), «Περί Ιδρύσεως Ινστιτούτου Ξένων γλωσσών και φιλολογιών παρά τω Πανεπιστημίω Θεσσαλονίκης», και

β) οι σχετικές ρυθμίσεις, που συμπεριλαμβάνονται στο Ν. 5343/32. Η προσπάθεια αυτή συνάντησε ισχυρές αντιδράσεις. Αντιπροσωπευτικές είναι αυτές του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης Π. Τσαλδάρη. Ο Τσαλδάρης μέμφεται την επιλογή της κυβέρνησης να επιβάλει τη διδασκαλία ξένων γλωσσών στο πανεπιστήμιο προβάλλοντας το δίλημμα «ή λοιπόν θα αφοσιωθώ εις την επιστήμην του ο φοιτητής ή εις τα μαθήματα της μέσης εκπαίδευσως όπως είναι αι ξένοι γλώσσαι» (*Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίασις ΜΑ, 8-3-1932, σ. 499). Αυτού του είδους οι αντιλήψεις προκάλεσαν την εξίσου δυναμική στήριξη αυτής της επιλογής από μια σειρά βουλευτών της συμπολίτευσης, όπως του Α. Φωκά και του Γ. Γεωργιάννη (βλ. και *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίασις ΜΒ, 19-3-1932, σ. 510).

37. Προφανώς για να εξασφαλιστεί η αντιπροσωπευτικότητα του οργάνου. Πρόκειται για μια τάση που διακρίνει την ΕΠ της κυβέρνησης με χαρακτηριστικό παράδειγμα την εκλογή του πρώτανη κάθε φορά και από διαφορετική σχολή, όπως προβλέπει ο Ν. 5343/32. Μάλιστα, ο Γεώργιος Παπανδρέου, μιλώντας στη Βουλή (κατά τη συζήτηση για τον Ν. 5343/32), θα κατακρίνει το προϋπάρχον καθεστώς, σύμφωνα με το οποίο «υπήρχε πλεονεκτική η θέση των πολυαριθμών σχολών», δηλαδή το καθεστώς ανισονομίας και μη αντιπροσωπευσης όλων των σχολών στα συλλογικά όργανα. Θα το εντοπίσει μάλιστα ως μια βασική αδυναμία του υπό μεταρρύθμιση θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των ΑΕΙ και θα εντοπίσει την επίτευξη της «ισότητας» μεταξύ των σχολών ως βασική επιδίωξη της μεταρρύθμισης (βλ. *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίασις ΜΒ, 19-3-1932, σ. 511).

38. Παπανδρέου Γ., Εισηγητική έκθεση επί του σχεδίου νόμου «Περί πανεπιστημιακής...», ό.π., σ. 630.

39. Το ποσό αυτής της συνδρομής ορίζεται από τη σύγκλητο μετά από γνώμη της εφορείας.

Μια άλλη σημαντική εξέλιξη θα σημειωθεί στις αρχές του 1932. Τότε μεταφέρεται στο νέο κτίριο της λέσχης του Π.Α. το φοιτητικό αναγνωστήριο. Το αναγνωστήριο ανήκε σε αυτήν, αλλά στεγαζόταν στη δυτική αίθουσα της Εθνικής Βιβλιοθήκης μέχρι και το τέλος του 1931.⁴⁰ Το αναγνωστήριο ήταν επιπλωμένο με νέα τραπέζια και καθίσματα αλλά και μεταλλικές βιβλιοθήκες «τελευταίου τύπου» από την Αμερική. Συγχρόνως με τη μεταφορά του έλαβε χώρα ο εμπλουτισμός του με καινούργια αντίτυπα των συγγραμμάτων των καθηγητών (προφανώς για την καλύτερη εξυπηρέτηση των φοιτητών), εγκυκλοπαίδειες, λεξικά κ.λπ.. Ο εμπλουτισμός αυτός στοίχισε 500.000 δρχ., το σύνολο δε των βιβλίων έφτασε τους 3.000 τόμους. Μια εικόνα μας παρέχει ο διευθυντής της πανεπιστημιακής λέσχης: «Θεομαινόμενοι διά κεντρικής θερμάνσεως και απλώς φωτιζόμενοι συγκεντρώνει όλον σχεδόν τον φοιτητικόν κόσμον, όστις ευρίσκει τούτο ανοικτόν από της 8ης πρωινής μέχρι της 9ης εσπερινής, άνευ διακοπής».⁴¹ Εκτός από το κεντρικό αυτό αναγνωστήριο, λειτούργησε αμέσως και βοηθητικό σε δεύτερη μεγάλη αίθουσα, η οποία είχε διατεθεί ειδικά γι' αυτό το σκοπό. Το βοηθητικό αναγνωστήριο λειτουργούσε «διά τους φέροντας μεθ' εαυτών βιβλία».

5.1.4. Οικονομικές διευκολύνσεις και άλλες μορφές διευκολύνσεων

Επί υπουργίας Γ. Παπανδρέου, ψηφίστηκε και μια σειρά ακόμα από νομοθετήματα τα οποία είχαν ως σκοπό τη διευκόλυνση των φοιτητών, κυρίως σε οικονομικό επίπεδο. Βρίσκονταν δε σε συνάφεια με τα μέτρα, στα οποία ήδη έχουμε αναφερθεί. Πιο συγκεκριμένα:

Το 1930 εκδίδεται μια σειρά από διατάγματα που αφορούν τον τρόπο καταβολής αλλά και το ύψος των διδάκτρων και των εξετάστρων στα δύο πανεπιστήμια. Τα διατάγματα αυτά παρέχουν στους φοιτητές συγκεκριμένες διευκολύνσεις αναφορικά με τον τρόπο καταβολής των διδάκτρων. Έτσι, το **Δ. της 14ης Μαρτίου του 1930 (ΦΕΚ 80)**, «**Περί του τρόπου της καταβολής των διδάκτρων και ορισμού των εξετάστρων των επανεξεταζόμενων φοιτητών του Πανεπιστημίου Αθηνών**», δίνει στους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, μεταξύ άλλων, τη δυνατότητα καταβολής των διδάκτρων σε δύο εξαμηνιαίες δόσεις. Παρόμοιες ρυθμίσεις περιέχει

40. Βλ. Δημητριάδης Δ.Α., *Πανεπιστήμιον (Αθηνών)*, ό.π., σ. 524.

41. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, 1933, *Έκθεσις πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1931-1932 επί πρυτάνεως Κ. Δυοβονιάτου*, εν Αθήναις, σ. 148.

και το **Διάταγμα της 9ης Απριλίου 1930 (ΦΕΚ 105)**, «*Περί φοιτητών και ακροατών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ.λπ.*». Το διάταγμα αυτό, λοιπόν, προβλέπει ότι τα ετήσια διδάκτρα ανέρχονται στο ποσό των 1000 δραχ. και καταβάλλονται σε δύο εξαμηνιαίες δόσεις. Παράλληλα, παρέχεται η δυνατότητα στη σύγκλητο «να αποφασίσει, όπως εξαιρεθώσι της καταβολής διδάκτρων ου μόνον πτωχοί και ευδοκμοούντες κατά την κρίσιν της οικείας σχολής εις τας σπουδάς των φοιτητάι μέχρι ποσοστού του όλου αριθμού των φοιτητών εκάστης σχολής οριζομένου υπό της συγκλήτου αλλά και φοιτητάι εκ ξένων επικρατειών Έλληνες το γένος, των οποίων οι γονείς είναι εγκατεστημένοι εις τας επικρατείας ταύτας».

Παράλληλα, ο **N. 5343/32** ορίζει ρητά την απαλλαγή ορισμένων κατηγοριών φοιτητών από την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων στα ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης, στα οποία φοιτούσαν. Πρόκειται για τους άπορους πρόσφυγες φοιτητές και τους ομογενείς φοιτητές που προέρχονταν «εξ ελληνικής κοινότητος εξ αλλοδαπής». Την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων σε αυτές τις περιπτώσεις την αναλαμβάνει εξ ολοκλήρου το κράτος, επιδεικνύοντας έτσι μια σαφή αναδιανεμητική πρόθεση.

Διευκολύνσεις παρέχονται και σε ζητήματα ανανέωσης εγγραφής φοιτητών που δεν πέτυχαν σε τμηματικές εξετάσεις. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις:

α) του **N. 4597/2ας Μαΐου 1930 (ΦΕΚ 138)**, «*Περί ανανέωσης της εγγραφής υπό των μίπω ανανεωσάντων ταύτην φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1928-1929 κ.λπ.*» και

β) του **N. 4995/25ης Μαΐου 1931 (ΦΕΚ 141)**, «*Περί συμπληρώσεως των νόμων 4597 “περί ανανέωσης της εγγραφής υπό των μίπω ανανεωσάντων ταύτην φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1928-29 κ.λπ.” και 4620 “περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων του οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών κ.λπ.”*».

Ειδικά με το δεύτερο νόμο διευθετούνται ζητήματα σχετικά με την ανανέωση της εγγραφής των φοιτητών, που πέτυχαν στις τμηματικές εξετάσεις του πανεπιστημιακού έτους 1928-29 και τη δυνατότητα συμμετοχής τους στις δύο τμηματικές εξετάσεις του έτους 1929-30. Οι εξετάσεις αυτές θα λάμβαναν χώρα στο διάστημα από τις 25/5 έως και τις 5/6 και από την 1/10 έως και τις 10/10 του 1931 (διπλή εξεταστική). Παραχωρείται το δικαίωμα σε όσους δεν συμμετάσχουν στην πρώτη εξεταστική περίοδο ή σε όσους αποτύχουν σε ένα μάθημα να πάρουν μέρος στη δεύτερη εξεταστική. Όσοι δεν τα καταφέρουν και τότε «θεωρούνται ως οριστικώς απο-

τυχόντες και υποχρεούνται να επαναλάβωσι τα μαθήματα του αυτού έτους (1929-30) κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1930-31, ανανεούντες την εγγραφήν των μέχρι 31 Οκτωβρίου 1931» (Α.1). Όσοι πετύχουν στις τμηματικές εξετάσεις ανανεώνουν την εγγραφή στο έτος 1930-31 και υποχρεούνται «όπως περατώσωσι την τμηματικήν εξέτασιν του έτους τούτου κατά την εξεταστικήν περίοδον από 10 μέχρι 20 Δεκεμβρίου» (Α.1).

5.2. Ανάλυση, ερμηνεία και κριτική των προνοιακών ρυθμίσεων

Όπως έχει ήδη καταστεί σαφές, το «προνοιακό τμήμα» της εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων για την ανώτατη εκπαίδευση είχε τρεις βασικές διαστάσεις, τις οποίες η επιχειρούμενη ερμηνευτική και κριτική προσέγγιση οφείλει κατ' αρχήν να λάβει υπόψη της. Πρόκειται για

α) το εγχείρημα βελτίωσης της ιατροφαρμακευτικής περιθαλψης των φοιτητών αλλά και ρύθμισης μιας σειράς ζητημάτων που σχετίζονται με τη σίτιση και τη στέγαση όπως και τις λοιπές διαστάσεις του βίου τους (της κοινωνικής και πολιτιστικής συμπεριλαμβανόμενης),

β) την παροχή κάποιων διευκολύνσεων (οικονομικής κυρίως φύσεως) στους φοιτητές,

γ) την καθιέρωση μιας σειράς βραβείων, βοηθημάτων και υποτροφιών.

Σε ό,τι αφορά την **πρώτη διάσταση**, η έμφαση στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη αλλά και στη διατροφή των φοιτητών συνιστά αναντίλεκτα μια ένδειξη στροφής του ενδιαφέροντος του νομοθέτη σε ζητήματα του καθημερινού βίου των φοιτητών. Τα σχετικά μέτρα που συνοπτικά μνημονεύθηκαν στο κεφ. 5.1.1. εγκαινιάζουν τη δημιουργία ενός (μάλλον αποσπασματικού, παρόλα αυτά ελπιδοφόρου) θεσμικού πλαισίου, του οποίου τα ενδιαφέροντα δεν εξαντλούνται στις «ακαδημαϊκές» ανάγκες των φοιτητών. Αντίθετα, επεκτείνονται και στην καθημερινότητά τους και στα προβλήματα αυτής: «*Αλλά ημείς αναχωρούμεν από την αρχήν ότι υπεράνω της ... συναδελφικής αβρότητας ευρίσκεται η προστασία και της φυσικής και σωματικής υγείας των φοιτητών*».⁴² Η αύξηση των δαπανών προκειμένου να βελτιωθεί η θέση (σ.σ. εδώ σίτιση και υγεία) εκείνων που μειονεκτούν (worse-offs) αποτελεί μια ένδειξη παρουσίας αρχών κοινωνικού

42. Παπανδρέου Γ., Αγόρευση στη Βουλή κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», στα *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίασις ΛΕ της 19ης Μαρτίου 1932, όπως παρατίθεται στο Σ. Μπουζάκης, *Γεώργιος Παπανδρέου*, ό. π., σ. 244.

κράτους.⁴³ Όμως οι μεμονωμένες κοινωνικές παροχές από μέρους του κράτους δεν αρκούν για να θεμελιώσουν την υπόθεση ύπαρξης κοινωνικού κράτους, εφόσον αυτές δεν εντάσσονται σε ένα πλαίσιο πολιτικής με συγκεκριμένα, εμπειρικού χαρακτήρα, αίτια (δηλαδή κίνητρα) αλλά και λόγους που αποσαφηνίζουν τις διαστάσεις της ασκούμενης ή θεσμοθετούμενης κοινωνικής πολιτικής.⁴⁴ Εντοπίζεται μια τέτοια συνθήκη στην πολιτική των Φιλελευθέρων στην ανώτατη εκπαίδευση; Υφίσταται ένα πλαίσιο ενσυνείδητου, εντοπισμένου κρατικού παρεμβατισμού με αναδιανεμητικό χαρακτήρα ή έστω πρόθεση; Κι αν ναι, ποιες οι σκόπιμες λογικές (purposive rational) αλλά και τα όριά του;

Τέτοια αναπόφευκτα ερωτήματα στρέφουν τον ερμηνευτικό-αναλυτικό φακό στα λοιπά «προνοιακά» μέτρα, υποχρεώνοντάς μας να δώσουμε έμφαση στις «λεπτομέρειες» της εξεταζόμενης πολιτικής. **Παραμένοντας στην πρώτη διάσταση**, είμαστε υποχρεωμένοι από τα ίδια τα τεκμήρια της έρευνας να εστιάσουμε στο τμήμα εκείνο της νομοθεσίας που αφορά τη λειτουργία των φοιτητικών λεισχών και αναγνωστηρίων. Η de jure μετατροπή της λέσχης σε πεδίο πολιτιστικών δραστηριοτήτων (που ευνοούν την ανάπτυξη ανάλογων διανοητικών πρακτικών και τη διεύρυνση του μορφωτικού κεφαλαίου των φοιτητών) και η συνακόλουθη υπέρβαση του «κλειστού» χαρακτήρα ενός τέτοιου ιδρύματος⁴⁵ είναι μάρτυρες αυτής της αλλαγής πνεύματος και φιλοσοφίας για το ρόλο του φοιτητή αλλά και για τη δυναμική της φοιτητικής ζωής. Η φοιτητική ζωή εδώ αποσυνδέεται από τη μονολογική αντίληψη που την ήθελε απλή προέκταση των σπουδών.⁴⁶

43. Βλ. και Γράβαρης Δ., 1994, «Κρίση θεωρίας και κρίση του κοινωνικού κράτους: τάσεις και προβλήματα σε σύγχρονες θεωρίες περί κοινωνικού κράτους», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Οι λειτουργίες του Κράτους σε περίοδο κρίσης*, Αθήνα, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σσ. 25 και 26.

44. Βλ. Goodin R.E., 1988, *Reasons for welfare*, Princeton, Princeton University Press, σ. 3, και Γράβαρης Δ., «Κρίση θεωρίας...», ό.π., σσ. 28 και 29.

45. Γι' αυτή την «αλειστότητα» (total institution) ως sine qua non στη λειτουργία ιδρυμάτων, στα οποία (ειδικά στις εστίες) ο ύπνος, η εργασία και η διασκέδαση πραγματώνονται σε ένα και τον αυτό χώρο, βλ. και Goffman E., 1961, *Asylums, Essays of the social situation of mental patients and other inmates*, London, σ. 17.

46. Πρόκειται για μια «ισχυρή» θεώρηση, η οποία επιβιώνει στο λόγο ακόμα και στενών συνεργατών του υπουργού και άμεσα εμπλεκόμενων στη μεταρρύθμιση. Χαρακτηριστική είναι η αντίδραση του (τέως πρύτανη και νυν γερουσιαστή, καθηγητή του Π.Α. και εκ των βασικών εισηγητών πολλών από τους νόμους για την ανώτατη εκπαίδευση) Κ. Ζεγγέλης στη μομφή του γερουσιαστή Σχινά ότι βλέπει τα πράγματα (τα σχετιζόμενα με τη νομοθεσία για την ανώτατη εκπαίδευση) μονοδιάστατα, «από απόψεως καθηγητικής μόνον και... (όχι) από απόψεως κοινωνικής». Ο Ζεγγέλης χωρίς κανέναν ενδοιασμό απαντά ότι: «Ομολογώ ότι δεν τα βλέπω από οικονομικής, ούτε από κοινωνικής απόψεως» (*Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας*, Συνεδριάσεις 68η, 7ης Μαΐου 1931, σ. 810).

Προωθείται η διεύρυνση των ατομικών και περιβαλλοντικών όρων (συνθηκών) κάτω από τους οποίους πραγματώνεται η *internas puros* κοινωνικοποίηση του φοιτητή.⁴⁷ Αναμενόμενο αποτέλεσμα είναι η μεταβολή της ίδιας της κουλτούρας του φοιτητή, ή καλύτερα η δημιουργία εσωτερικού πολιτισμού της φοιτητικής κοινότητας. Η γραμματική της καθημερινής ζωής δείχνει να λαμβάνει μια θέση στο προσκήνιο της πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης, συνδεδεμένη με την αντίστοιχη γραμματική του εσωτερικού πολιτισμού (για να παραφράσουμε τον Braudel) του ελληνικού πανεπιστημίου.⁴⁸ Χαρακτηριστική η αναφορά των μεταρρυθμιστών στη δυναμική συμβολή της λέσχης στον «κοινωνικόν πολιτισμόν των φοιτητών»⁴⁹ και στην «κοινωνική (τους) μόρφωση», που φαίνεται να αντιμετωπίζονται ως υποστατικά κατηγορήματα της εμπέδωσης του ρόλου των φοιτητών. Παράλληλα η μέριμνα που λαμβάνεται για την όσο το δυνατόν καλύτερη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σίτιση και στέγαση των **απόρων** φοιτητών και φοιτητριών (με χαρακτηριστικότερη την ίδρυση Στέγης της Φοιτήτριας⁵⁰) υπερβαίνει κατά πολύ την προοπτική της «ξενοδοχειακής» λειτουργίας ενός τέτοιου ιδρύματος: «*Εν τη πανεπιστημιακή λέσχη λειτουργεί ιδιαιτέρα υπηρεσία νοσηλείας των φοιτητών, σκοπόν έχουσα την παροχήν ιατρικής συνδρομής και φαρμάκων εις ασθενείς φοιτητάς διαμένοντας εν Αθήναις έτι δε και περίθαλψιν εν νοσοκομείω όταν το είδος της*

47. Πράγμα που αποτελεί και μια από τις βασικές μορφές κοινωνικοποίησης των φοιτητών στα ΑΕΙ σύμφωνα με τον Huber [βλ. και Δαμανάκης Μ., 1992, «Η φοιτητική εστία ως χώρος κοινωνικοποίησης», (ανάτυπο), Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Επιστημονική επετηρίδα του Π.Τ.Δ.Ε., σ. 16].

48. Η κατασκευή του υποκειμένου (εν προκειμένω του φοιτητή) διέρχεται από την επιλογή, προώθηση και (διακριτική ή μη) επιβολή σημασιών. Σε μεγάλο βαθμό αυτές ακριβώς οι σημασίες που η εκάστοτε εκπαιδευτική πολιτική τοποθετεί (ή, για την ακρίβεια, προσδοκά να τοποθετήσει) στο κέντρο της πανεπιστημιακής ζωής-ακαδημαϊκής κοινότητας προσδιορίζουν και τον εσωτερικό πολιτισμό (βλ. Benincasa L., 1998, «University and the entrance examinations in a Greek provincial town: a bottom-up perspective», στο *Educational Studies*, vol. 24, no 1, σ. 33-44). Ο «εσωτερικός πολιτισμός», στην περίπτωση της εκπαίδευσης, γίνεται γενικά αντιληπτός ως συνδυασμός οργανωσιακής ατμόσφαιρας και μαθησιακού κλίματος (Tatar M., 1995, «The prestige of High School as viewed by parents», στο *British Journal of Sociology of Education*, vol. 16, no 1, σ. 93). Υπό αυτό το πρίσμα, η εμπρόσθιατη έμφαση στην κοινωνική-πολιτιστική λειτουργία της λέσχης αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

49. Παπανδρέου Γ., Εισηγητική έκθεση επί του σχεδίου νόμου «Περί πανεπιστημιακής...», ό.π., σ. 630.

50. Η Στέγη της Φοιτήτριας εγκαθίσταται στο σπίτι του καθηγητή Μαγγίνα (που έχει περιέλθει στην ιδιοκτησία του πανεπιστημίου μετά από κληρονομιά) και αποσκοπεί, σύμφωνα με το νομοθέτη, στην «εν αυτή διαβίωσιν απόρων φοιτητριών» (Α. 14, π. 1).

ασθενείας ή η έλλειψις οικιακής επιμελείας επιβάλλουσι τούτο» (Ν. 5147/1931, Α. 13, π. 1). Προκειμένου να επιτευχθούν οι προαναφερθέντες στόχοι, η λέσχη και το ιατρείο έλαβαν γενναία χρηματοδότηση και αποτέλεσαν δύο εκ των μείζονων προτεραιοτήτων του ΥΠ.Ε.Π.Θ. και του Πανεπιστημίου Αθηνών (βλ. και Πίνακα 1 του Παραρτήματος).

Μια εκπαιδευτική πολιτική για να μπορεί να θεωρηθεί κοινωνική οφείλει κατ' αρχάς να εμπεριέχει στρατηγικές κοινωνικής ενσωμάτωσης και οικονομικής πρόνοιας για τους φτωχούς και τους περιθωριοποιημένους.⁵¹ Κι εδώ ένα τέτοιο κριτήριο φαίνεται να πληρούται. Θα τολμούσαμε μάλιστα να ισχυριστούμε ότι η *de jure* έμφαση των Φιλελευθέρων στη βελτίωση της λειτουργίας των υπαρχουσών λεσχών, στην ίδρυση νέων και στον αναπροσδιορισμό του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας τους, όσο και η ίδια η πρακτική προσπάθεια των μεταρρυθμιστών να μεταγράψουν γρήγορα και αποτελεσματικά σε πράξη τις νομικές επιλογές τους αποτελούν μία από τις χαρακτηριστικότερες και πιο ολοκληρωμένες ενδείξεις της αλλαγής του πνεύματος, που επιφέρει η μεταρρύθμιση του '29. Και φαίνεται ότι αυτός ο συνδυασμός νομοθεσίας και πράξης δικαιώθηκε. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η ίδρυση των φοιτητικών αναγνωστηρίων αποσκοπούσε, σύμφωνα με τους μεταρρυθμιστές, στην «διευκόλυνσιν της κατ' ιδίαν μελέτης των φοιτητών» (Ν. 5343/32, Α. 320, π.1). Και πράγματι: Οι φοιτητές που επισκέπτονταν τα δύο αναγνωστήρια καθημερινά υπολογίζονταν (το 1932-'33) ότι υπερέβαιναν τις 2.500. Σε αυτή την περίπτωση οι αριθμοί εκφράζουν μια πραγματικότητα. Τη μετατροπή της *πρόθεσης* των μεταρρυθμιστών για εκσυγχρονισμό των παραρτημάτων του πανεπιστημίου και ειδικά εκείνων που συνδέονται με φοιτητές σε *πράξη*. *Alterum dicum*, τη μετάβαση από το προθεσιακό στο πρακτικό επίπεδο. Η αμεσότητα αυτής της μετάβασης μέσα σε δύσκολες οικονομικές συνθήκες αναδεικνύει και μια μεταρρυθμιστική προτεραιότητα που δεν αφορά μόνο την ανώτατη εκπαίδευση, αλλά διαπερνά το σύνολο της κυβερνητικής ιδεολογίας και πολιτικής για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Ο Μίλτος Κουντουράς (εκ των βασικών συνεργατών του Παπανδρέου και εκ των πρωτεργατών της μεταρρύθμισης στις άλλες δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης) καταγράφει σε υπηρεσιακό σημείωμα τις προτεραιότητες της μεταρρύθμισης. Και αρχίζει κάνοντας λόγο για την ανάγκη «της παροχής και της διαρκούς ανανεώσεως και του πλουτισμού των βιβλιοθηκών...».⁵²

51. Tracy M. – Dills Tracy P., *Education and ...*, ό.π., σ. 332.

52. Βλ. σχετικά και Δελμούζος Αλ., Μίλτος Κουντουράς, 1940, στη *Νέα Εστία*, τόμ. 27, σ. 638α.

Οι ενδείξεις για την ύπαρξη ενός πλαισίου πρόνοιας για τους φοιτητές, που εκκινεί από συγκεκριμένες αρχές αναφορικά με τη λειτουργία της εκπαίδευσης, αυξάνονται λοιπόν. Και ενισχύονται από ρυθμίσεις που (έστω και δειλά) διευκολύνουν τους λιγότερο εύπορους φοιτητές να συνεχίσουν τις σπουδές τους. Αναφερόμαστε στη **δεύτερη διάσταση**, όπως αυτή υποστασιοποιείται σε ρυθμίσεις που αφορούν τη δυνατότητα καταβολής των διδάκτρων σε δόσεις και την απαλλαγή ορισμένων κατηγοριών φοιτητών από την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων.⁵³ Αυτές οι ρυθμίσεις και ρεαλιστικές είναι και τη μέριμνα του νομοθέτη για την εξεύρεση άμεσων λύσεων σε πρακτικά προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές αναδεικνύουν. Χαρακτηριστική η περίπτωση του **Ν. 4601 της 9ης Μαΐου του 1930 (ΦΕΚ 149), «Περί απαλλαγής από της καταβολής τελών ανανεώσεως εγγραφής των απόρων προσφύγων μαθητών του σχολείου Καλών Τεχνών»**. Το εν λόγω νομοθέτημα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, απαλλάσσει από δίδακτρα πρόσφυγες, άπορους και «διακριθέντες» φοιτητές. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ότι ο νομοθέτης προβλέπει την αναδρομική ισχύ του νόμου, δίνοντας τη δυνατότητα στους φοιτητές που υπάγονται στις προαναφερθείσες κατηγορίες και που δεν έχουν ανανεώσει την εγγραφή τους για το ακαδημαϊκό έτος 1929-1930 αλλά παρακολουθούν μαθήματα «να ανανεώσωσι την εγγραφήν των από της ισχύος του παρόντος νόμου» (Α. 3).

Μια πρώτη «ανάγνωση» των προνοιακών ρυθμίσεων που εντάσσονται στην πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση του '29 θα οδηγούσε ενδεχομένως στο συμπέρασμα ότι η **τρίτη διάσταση** είναι η σημαντικότερη. Η χορήγηση βοηθημάτων, βραβείων και κυρίως υποτροφιών αποτελεί ενδεχομένως την πιο προφανή θεσμική έκφραση των προθέσεων της κυβέρνησης Φιλελευθέρων και ειδικά του Γ. Παπανδρέου αλλά και συνεργατών του, όπως ο Καραθεοδωρής,⁵⁴ για τη λήψη αντισταθμιστικών μέτρων στην ανώτατη εκπαίδευση. Τα τελευταία αναμένονταν να ολοκληρώσουν το μετασχηματισμό της οικονομικής ενσωμάτωσης σε πολιτική, μέσω των

53. Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι πρόκειται για ρύθμιση που προέκυψε μετά από σχετικό αίτημα των φοιτητών. Βλ. και Παπανδρέου Γ., Αγόρευση στη Βουλή..., ό. π., σ. 244.

54. Ο Καραθεοδωρής είχε προτείνει να ληφθεί μέριμνα για τους φτωχότερους φοιτητές. Συγκεκριμένα, είχε ζητήσει τη θεσμική κατοχύρωση της δυνατότητας απαλλαγής από τα δίδακτρα και τα εξέταστρα των «αποδεδειγμένα» απόρων φοιτητών, «εφόσον (όμως) ήθελον ευδοκιμήσει κατά τας εξετάσεις» (Καραθεοδωρή Κ., 1930, *Η αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών*, εν Αθήναις, Εθνικό Τυπογραφείο, σ. 25).

παροχών στους ασθενέστερους. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι οι βενιζελικές κυβερνήσεις του πρώτου μισού της δεκαετίας του '10 εισήγαγαν⁵⁵ για πρώτη φορά την (ως τότε άγνωστη στην Ελλάδα) έννοια του κράτους δικαίου.⁵⁶ Πολλά χρόνια μετά ο Βενιζέλος εξακολουθεί να προτάσσει την αναγκαιότητα λήψης αντισταθμιστικών μέτρων. Το Σεπτέμβριο του 1928, στα πλαίσια της προεκλογικής του ομιλίας στη Θεσσαλονίκη, αποσαφηνίζει την έννοια του εκλεκτού κατατάσσοντας σε αυτή την κατηγορία «όλους εκείνους οίτινες προερχόμενοι εκ των κατωτέρων στρωμάτων θα ηγίστευον...». Στην ίδια ομιλία διακοινώνει την πεποίθησή-προθέσή του ότι, «εφόσον (οι εκλεκτοί) είναι άποροι, το κράτος θα έδιδεν υποτροφίας διά να συνεχίσουν την περαιτέρω μόρφωσίν των».⁵⁷ Η σύνδεση χαρισματικής ιδεολογίας και αντισταθμιστικών μέτρων είναι για μια ακόμα φορά παρούσα στο λόγο των Φιλελευθέρων.⁵⁸ Διαμεσολαβητικό ρόλο σε μια τέτοια σύνδεση αποκτά η έννοια του δημόσιου συμφέροντος. Ο Παπανδρέου θα καταφύγει συχνά σε αυτή την έννοια: «Αλλ' επίσης προσθέσαμεν διατάξεις, αι οποίαι ορίζουν ότι εις τους διακρινόμενους και αριστεύοντας φοιτητάς παρέχονται και βοηθήματα και υποτροφία. Καθιερούμεν τοιουτοτρόπως την δημοκρατικήν αρχήν, συμφώνως προς την οποίαν οι διακρινόμενοι πρέπει να ενισχύονται προς το κοινόν αγαθόν».⁵⁹ Ο Αχαιός πολιτικός ανέκαθεν θεωρούσε ότι η έννοια του «κράτους του δήμου» συννοικεί με την έννοια του «κράτους δικαίου»: «Δημοκρατία δεν είναι μόνον η δημοκρατική μορφή του

55. Τόσο με τις πρακτικές τους όσο και με την κοινωνική διάσταση που απέδωσαν στην πολιτική τους.

56. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Νίκος Σβορώνος [βλ. Διαμαντόπουλος Θ., 1988, «Το πολιτικό και κοινωνικό μήνυμα του βενιζελισμού της ανόρθωσης», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Πρακτικά* (Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986), Αθήνα, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου-Μουσείο Μπενάκη, σ. 24]. Επίσης, βλ. σχετικά Λιάκος Α., «Από κράτος φύλαξ εις κράτος πρόνοια: Οι παράμετροι της εργατικής πολιτικής στο Μεσοπόλεμο», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, ό.π., σ. 169-185 και ειδικά σ. 170-173.

57. Παρατίθεται στο Δημαράς Α., «Ιδεολογικά ρεύματα και βενιζελισμοί: Εκπαίδευση», στο *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο*, ό.π., σ. 335.

58. Γι' αυτή τη «σχέση» αλλά και το ρόλο της στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής του ύστερου βενιζελισμού, βλ. και Παπαδάκης Ν., «Χαρισματική ιδεολογία και διαδικασίες μετάβασης από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση», ανακοίνωση στο *Α' Διεθνές Συνέδριο για την «Ιστορία της Εκπαίδευσης»*, Πάτρα, 28-30 Σεπτεμβρίου 2000.

59. Παπανδρέου Γ., Αγόρευση στη Βουλή κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί οργάνισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών», ό.π., σ. 242.

πολιτεύματος, αλλά είναι γενικότερον η εκδημοκρατίσις των λειτουργιών του κράτους. Είναι ο εμποτισμός από το πνεύμα της δημοκρατίας όλου του κρατικού οργανισμού – και της νομοθεσίας και της κυβερνήσεως και της δικαιοσύνης και της διοικήσεως. Υπάρχει δημοκρατία, όταν ισχύη αληθώς το “κράτος του δήμου”... όταν ολόκληρος η πολιτική του κράτους –εξωτερική, οικονομική, διοικητική, εκπαιδευτική, κοινωνική– εμπνέεται μόνον και επιδιώκει την εξυπηρέτησιν των γενικών λαϊκών συμφερόντων. (Η έννοια της δημοκρατίας) σημαίνει: πολιτικήν ανατροφήν και διαπαιδαγώγησιν του λαού. Αύξησιν του λαϊκού πολιτισμού... σημαίνει “κυριαρχίαν του λαού”, αξίου να ασκή την κυριαρχίαν του...». ⁶⁰ Η επίκληση του *δημοσίου συμφέροντος* αλλά και η αναφορά στον *εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης* δεν είναι τυχαία. Αντίθετα, το γεγονός ότι η εκπαιδευτική φιλοσοφία και πολιτική των Φιλελευθέρων τείνει όλο και περισσότερο προς την υιοθέτηση πολυεπίπεδων περιοριστικών μέτρων τόσο στη 2^ββάθμια όσο και στην 3^ββάθμια εκπαίδευση, ⁶¹ χωρίς όμως να θέλει να απεμπολήσει εντελώς τον κοινωνικό-αντισταθμιστικό της χαρακτήρα, ⁶² την φέρει ενώπιον μιας φαινομενικά αντιφατικής συνθήκης.

60. Παπανδρέου Γ., «Η διευρυμένη έννοια της δημοκρατίας», στην εφ. *Πατρίς*, φ. 15 Φεβρουαρίου 1922. Το απόσπασμα αυτό χρήζει ενός σύντομου σχολιασμού. Η δικαιοσύνη εγγράφεται ως κάτι το θεμελιώδες στο φαντασιακό των κοινωνιών, όπως έχει επισημάνει ο Derrida. Το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη είναι μια κίνηση που αποδομεί, αλλά δεν αποδομείται. Αυτό του προσδίδει μια διάρκεια, μια ικανότητα μετασηματισμού και το προσδιορίζει ως ένα αυτοθεσιζόμενο Όλο. Η ολότητα αυτή εγχαράσσεται ως αμετάθετη ποιότητα στο κέντρο όλων των μεταρρυθμιστικών διεκδικήσεων. Τη δυναμική αυτού του αιτήματος η παράταξη των Φιλελευθέρων κατάλαβε πολύ γρήγορα, όπως φαίνεται και από την περί ης ο λόγος αποστροφή του Παπανδρέου. Δεν είναι λοιπόν παράξενο το ότι η παράταξη αυτή (με κύριο εκφραστή κατά την ύστερη περιόδo της τον Γ. Παπανδρέου) φρόντισε να μην εγκαταλείψει την προσπάθεια έστω ικανοποίησης αυτού του αιτήματος, βάζοντας τα θεμέλια για μια πρωτόλεια εκδοχή του κράτους πρόνοιας (τουλάχιστον στο χώρο της εκπαίδευσης). Η εκδοχή αυτή σχετιζόταν περισσότερο με την προσπάθεια επίτευξης μιας μορφής μορφωτικής δικαιοσύνης (ή καλύτερα μείωσης της υφιστάμενης κοινωνικής αδικίας). Και δεν αφορούσε μόνο την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Σε άλλους τομείς της εκπαίδευσης η κοινωνική δικαιοσύνη έλαβε διαστάσεις πολύ πιο διευρυμένης παρέμβασης, όπως π.χ. στην περίπτωση της ίδρυσης πολλών σχολικών κτιρίων σε όλη την επικράτεια, στην οποία αναφερθήκαμε στο κεφ. 3.

61. Βλ. και Μπουζάκης Σ., *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 42-43, και Παπαδάκης Ν., «Χαρισματική ιδεολογία...», ό.π..

62. Σε όλη την τελευταία περίοδο διακυβέρνησης, οι Φιλελεύθεροι – αφενός επιμένουν στην αντίληψη ότι «η άνευ περιορισμού φοίτησις θα απέβαινε πρόξενος ολέθρου εάν δεν ήτο ταυτόχρονον το μέτρον του περιορισμού» στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες (Παπανδρέου Γ., Αγόρευση στα πλαίσια της συζήτησης εντός Ημε-

Μιας συνθήκης που εδράζεται στην πρόθεση σύνθεσης δύο μάλλον αντι-στικτικικών επιλογών. Όλα αυτά επιβάλλουν τη διασφάλιση μιας δύσκολης νομιμοποίησης. Η νομιμοποίηση αυτή με τη σειρά της οδηγεί στην ολοένα αυξανόμενη προσφυγή στη σύνδεση συμφέροντος της ολότητας και εκδημοκρατισμού. Ό,τι δηλαδή συνιστά εκείνη την περίοδο την ουσία της κρατικής σκοπιμότητας (*raison d' état*).⁶³

Προκειμένου να αντιληφθούμε καλύτερα τα όρια και τις ανασχές της μεταρρυθμιστικής-αντισταθμιστικής δράσης των Φιλελευθέρων, οφείλουμε να εντάξουμε αυτή τη δράση στο κοινωνικο-οικονομικό συγκείμενο.⁶⁴ Οφείλουμε λοιπόν να εξετάσουμε ζητήματα, όπως οι οικονομικές συνθήκες και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο αυτές ανακλούν στο κόστος των σπουδών, αλλά και στη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού. *Expressis verbis*, το ποιοι είχαν τελικά τη δυνατότητα να σπουδάσουν και ποιοι τελικά μπορούσαν να επωφεληθούν από τις θεσπιζόμενες προνοιακές ρυθμίσεις. Όπως αποδεικνύει ο Πίνακας 2 (του Παραρτήματος), το υψηλό κόστος σπουδών και η πολυέπια των εξόδων που είχε να αντιμετωπίσει ένας φοιτητής συρρίκνωναν τις πιθανότητες εισαγωγής σε κάποιο ΑΕΙ εκείνων που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και δυσχέραιναν την παραμονή τους στα αστικά κέντρα, στα οποία βρισκο-

οησίας Διατάξεως για τον κλειστό αριθμό εισακτέων στη Βουλή, *Πρακτικά της Βουλής*, Συνεδρίασις Η', 26 Νοεμβρίου 1931, σ. 57),

– και αφετέρου δεν παύουν να δημοσιοποιούν την πεποίθησή τους ότι «η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση θα πρέπει να θεραπεύσει τα δύο κρίσιμα ελαττώματα του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος, την ολιγαρχικότητα και την μονομέρεια. Θα έπρεπε να παράσχει αυτοτελή αυτόνομη εκπαίδευση και εις τα 95% του ελληνικού λαού, τα οποία σήμερα παραγνωρίζονται παρά το γεγονός ότι ισχύει δημοκρατικόν πολίτευμα» [Παπανδρέου Γ., Γενική εισήγησις δια τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια (του '29) στη Βουλή, όπως παρατίθεται στο Σ. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις...*, ό.π., εδώ ειδικά σ. 292].

63. Η επίκληση της κρατικής σκοπιμότητας επιτρέπει στους διαχειριστές της πολιτικής εξουσίας, σε διαφορετικές πολιτικές αλλά και πολιτειακές συνθήκες, να «γεφυρώνουν» φαινομενικά αντιθετικές ή και αλληλοαναιρούμενες προθέσεις, καθώς «προσδίδει εναλλασσόμενη μορφή στο ορθολογικό, δηλαδή πολλαπλές μορφές λόγου για την κατανόηση της πραγματικότητας και της πολιτικής συγκρότησης» [βλ. Kotrogiannos D., 1988, *La raison d' Etat chez Hobbes et Spinoza*, Strasbourg, Université de Strasbourg III (Robert Schuman), (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)].

64. Αλλωστε, μια κοινωνική πολιτική ενός κράτους φύσει και θέσει συναρτάται (και οφείλει να συναρτάται) με τις συνθήκες αλλά και τις απαιτήσεις της οικονομίας, ως προς τα όρια, τις δυνατότητες και τις προτεραιότητές της (βλ. Finch J., 1984, *Education as social policy*, London, Longman, σ. 186-187, και Mishra R., 1984, *The Welfare State in crisis*, London, Macmillan, σ. 7-8).

νταν τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και οι ανώτατες σχολές της εποχής.⁶⁵ Οι υποτροφίες και τα βοηθήματα αφορούν, ως επί το πλείστον, άπορους φοιτητές που ευδοκιμούν στις τμηματικές εξετάσεις, δηλαδή που έχουν ολοκληρώσει ένα έτος σπουδών στο ΑΕΙ.⁶⁶ Εντελώς άποροι φοιτητές όμως ήταν μάλλον δύσκολο να «αντέξουν» το κόστος ενός έτους σπουδών και παραμονής στα αστικά κέντρα, ώστε να επωφεληθούν στη συνέχεια από τις υποτροφίες και τα βοηθήματα. Όλα αυτά μας υποχρεώνουν να θεωρήσουμε ότι εκφάνσεις μιας πολιτικής πρόνοιας όπως οι ρυθμίσεις για τις υποτροφίες, παρά τον προφανή ανακατανομητικό τους χαρακτήρα, δεν έχουν ευρύ πεδίο εφαρμογής. Υποδεικνύουν έτσι και τα όρια των προνοιακών-ανακατανομητικών προθέσεων των μεταρρυθμιστών. Όρια που είχαν τεθεί πολύ πριν τη μεταρρύθμιση του '29. Δεκαοκτώ χρόνια πριν, ο Βενιζέλος μιλώντας στη Βουλή, κατά τη διάρκεια της συζήτησης για το Α. 16 του συντάγματος του 1911, απέρριπτε χωρίς δισταγμό τη νύξη να επεκταθεί η δωρεάν παιδεία και σε άλλες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Η επιχειρηματολογία του είναι εντελώς ενδεικτική της αντίληψης που επικρατούσε για την υποχρέωση του φοιτώντος στις ανώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης να πληρώνει για τις σπουδές του αλλά και τη συνάρτηση αυτής της υποχρέωσης με το κύρος και την ποιότητα των σπουδών: «Εάν τις έχη την αξίωσιν εν τω σημείω τούτω να προχωρήσωμεν περαιτέρω του συντάγματος του 1864, διά να καταργήσωμεν τα τέλη (της εκπαίδευσης), βεβαίως δεν θα είναι δυνατό η κυβέρνησις να δεχθή την τροποποίησιν ταυτήν. Εν εναντία περιπτώσει, βεβαίως η κυβέρνησις θα ηναγκάζετο να θέση εις την πλάστιγγα και το κύρος αυτής».⁶⁷

65. Για το ρόλο του κόστους ζωής των φοιτητών στα αστικά κέντρα στη συντήρηση εκπαιδευτικών ανισοτήτων στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, βλ. και Πυργιωτάκης Ι., «Κράτος...», ό.π., σ. 94.

66. Με αυτή την έννοια, οι εν λόγω υποτροφίες μπορούν να έχουν μόνο τη μία από τις δύο λειτουργίες, οι οποίες αποδίδονται στις υποτροφίες διεθνώς: τη διευκόλυνση των φοιτητών να τελειώσουν τις σπουδές τους ή και να τις συνεχίσουν σε ανώτερο επίπεδο (π.χ., μεταπτυχιακά). Η άλλη λειτουργία, που εμφανώς εκλείπει από την ΕΠ των Φιλελευθέρων, είναι η διευκόλυνση της πρόσβασης των φτωχότερων φοιτητών στην ανώτατη εκπαίδευση. Αυτά τα ελλείμματα της ΕΠ θα «αντισταθμίσει» στην επόμενη ευκαιρία που θα του δοθεί στο Υπουργείο Παιδείας ο Γεώργιος Παπανδρέου, στα πλαίσια της μεταρρύθμισης του '64. Όμως περαιτέρω αναφορά σε αυτό το ζήτημα θα εξέφευγε από τα όρια της παρούσας εργασίας. Για τις λειτουργίες των υποτροφιών και της χρηματοδότησης των φοιτητών, βλ. και Lee Hansen W., 1983, «Impact of student financial aid on access», στο J. Froomkin (ed.), *The crisis in higher education*, New York, The Academy of the Political Sciences, σ. 84.

67. Βουλή των Ελλήνων, 1936, *Εφημερίς της Βουλής*. «Παράρτημα: Η κοινοβουλευτική ιστορία του Ελευθερίου Βενιζέλου», Αθήνα, σ. 58.

Αναντίλεκτα, η μέριμνα για τις υποτροφίες έχει μια γενική νομική μορφή που, κατ' αρχήν και μέχρι ενός σημείου, διασφαλίζει ένα σύστημα ισωτικών δικαιωμάτων με αντισταθμιστική χροιά. Αυτό γίνεται μέσω ενός θεσμικού πλαισίου που φροντίζει ώστε ο καλός και άπορος να βοηθείται για να μη μεταγραφεί η κοινωνικο-οικονομική του υστέρηση σε ακαδημαϊκή αποτυχία. Βέβαια, όπως ήδη καταδείξαμε, το υψηλό κόστος σπουδών που δεν άλλαξε με τη μεταρρύθμιση του '29 εξασθένησε την παρεμβατική και αντισταθμιστική δύναμή του. Στην «εξασθένηση» αυτή συνέτειναν και τα περιοριστικά μέτρα που είχαν λάβει οι μεταρρυθμιστές (συστηματοποίηση, εξορθολογισμός και γενίκευση των ποικίλων επιλεκτικών μηχανισμών, ολοκλήρωση μετάβασης από την *απλή εξέταση* στο *διαγωνισμό*, καθιέρωση δηλαδή του *numerous clausus*),⁶⁸ τα οποία δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ευθυγραμμισμένα με την προοπτική της λήψης μέτρων πρόνοιας για τους κοινωνικο-οικονομικά υστερούντες. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να κάνει λόγο για ένα πλαίσιο χορήγησης υποτροφιών που διακρίνεται από εγγενείς παθογένειες και λειτουργεί σε ένα μάλλον «ανασχετικό» συγκείμενο. Κι αν αρχεστεί σ' αυτή τη διαπίστωση, μπορεί να αμφισβητήσει την ίδια την ουσία του προνοιακού τμήματος της μεταρρύθμισης και κατ' επέκταση και το ίδιο το ειλικρινές των προθέσεων των μεταρρυθμιστών. Όμως το σύνολο των ήδη αναφερθέντων και αναλυθέντων εμπειρικών δεδομένων οδηγεί τον ερευνητή σε μάλλον διαφορετικές διαπιστώσεις, στο μέτρο που αποδεικνύει ότι το «προνοιακό» τμήμα της μεταρρύθμισης δεν συρρικνώνεται στη χορήγηση βραβείων και υποτροφιών. Πιο συγκεκριμένα τώρα:

Χωρίς να αγνοούμε το γεγονός ότι η διάσταση που αφορά τις υποτροφίες και τα βοηθήματα αποτελεί μάλλον το πλέον «αδύναμο» τμήμα του προνοιακού πλαισίου, δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε το ότι η προσπάθεια θεσμοθέτησης ενός δικτύου υποτροφιών και βοηθημάτων, εν μέσω οικονομικής κρίσης, εγκαινιάζει μια νέα αντίληψη για το ρόλο της ανώτατης εκπαίδευσης αλλά και για τον κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά υστερούντα φοιτητή. Ένα νέο πνεύμα χωρίς ολοκληρωμένο προ-

68. Για τα περιοριστικά αυτά μέτρα και το γενικότερο προσανατολισμό της μεταρρύθμισης, βλ. και Μπουζάκης Σ., 1991, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 85-86· Πυργιωτάκης Ι., «Κράτος πρόνοιας...», ό.π.· Παπαδάκης Ν., «Ελληνική εκπαιδευτική πολιτική και Ανώτατη Εκπαίδευση», στο *Πανεπιστήμιο*, ό.π., σ. 96· Μπουζάκης Σ., «Σχέση Μέσης Εκπαίδευσης -ΑΕΙ. Μία σχέση δεσμών», στο Α. Καζαμιάς-Μ. Κασσωτάκης (επιμ.), *Ελληνική εκπαίδευση*, ό.π., σ. 242-262 και ειδικά σ. 246.

πτικό αντίκρισμα δεν είναι αρκετό για να μιλήσει κανείς για τομή στο χώρο της εκπαίδευσης και για εγκαθίδρυση κράτους πρόνοιας. Κάτι τέτοιο θα ήταν μάλλον προωθύτερο και ως εκ τούτου ανιστορικό. Όμως είναι αρκετό για να διαγνώσει κανείς μια προσπάθεια ρυθμίσεων που προσιδιάζουν σε μια πρόωμη σύλληψη αυτού του κοινωνικού μοντέλου-παραδείγματος. Η μη επίτευξη κοινωνικής δικαιοσύνης στα ΑΕΙ δεν αρκεί για να διαγράψει κανείς το όλο εγχείρημα των μεταρρυθμιστών που εκκινεί από τη βελτίωση της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης των φοιτητών, των συνθηκών σίτισης και στέγασης των πλέον κοινωνικά-οικονομικά υστερούντων και επεκτείνεται στη βελτίωση λειτουργίας λεσχών και αναγνωστηρίων και στην απαλλαγή «ειδικών κατηγοριών» φοιτητών από την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων. Η πρόθεση δημιουργίας συνθηκών που θα επέτρεπαν στο μέλλον την ευδοκίμηση της αντισταθμιστικής διάστασης της μεταρρύθμισης τεκμηριώνεται από τα εμπειρικά δεδομένα, έστω κι αν τα νομοθετικά ενεργήματα δεν δείχνουν πάντα να είναι απολύτως επαρκή και εντοπισμένα.

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

*«Η αξιολόγηση του “σωστού” ή του “λάθους” δεν μπορεί να προσδιοριστεί μόνο με καθαρά γνωσιολογικές και επιστημονικές διαδικασίες, αφού εξαρτάται πάντοτε από τον τόπο και τον χρόνο...».*⁶⁹

(Στέλιος Χιωτάκης)

Στο μέτρο που η υλική ανισότητα στις κοινωνίες της νεωτερικότητας σχετιζόταν άμεσα με την άνιση πρόσβαση, μεταξύ άλλων, στην εκπαίδευση, την υγεία και τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου⁷⁰ και η αναδιανομή του κοινωνικού αγαθού προς όφελος αυτών που υφίσταντο τέτοιες ανισότητες⁷¹ συνιστούσε την πεμπτουσία του κράτους και των πολιτικών πρόνοιας, τα πρότερα αναλυθέντα μέτρα και ρυθμίσεις μάλλον πείθουν

69. Χιωτάκης Στ., 1999, «Διανοούμενοι: 150 χρόνια από το κομμουνιστικό μανιφέστο και 100 από το κατηγορώ του Ζολά», στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Τομέας Φιλοσοφίας, *Το Πανεπιστήμιο στην κοινωνία που αναδύεται*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σ. 125.

70. Fraser N., 1998, *From redistribution to recognition? Dilemmas of Justice in a «post-socialist» age*, στο C. Willett (ed.), *Theorizing Multiculturalism*, Cornwall, Blackwell, σ. 19.

71. Βλ. και Πετμεξίδου-Τσουλουβή Μ., 1992, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνική πολιτική*, Αθήνα, Εξάντας, σ. 20.

για την ύπαρξη μιας πολιτικής πρόνοιας, για ένα πλαίσιο κρατικού παρεμβατισμού στα πανεπιστήμια με (έστω και δειλά) αναδιανεμητικό χαρακτήρα. Αρκεί όμως κάτι τέτοιο για να κάνουμε λόγο για προσέγγιση κράτους πρόνοιας στην πανεπιστημιακή πολιτική των Φιλελευθέρων;

Έχει ήδη καταστεί προφανές ότι εντοπίζεται μια κλίμακα πρακτικής χρησιμότητας των μέτρων-ρυθμίσεων πρόνοιας για τους φοιτητές, στο μέτρο που άλλα εξ αυτών δείχνουν ιδιαίτερα αποτελεσματικά, ενώ κάποια άλλα διακρίνονται από ένα μάλλον περιορισμένο πεδίο εφαρμογής. Παρόλα αυτά όμως, το πλαίσιο προνοιακών ρυθμίσεων απηχεί μια καινοτομική αντίληψη για τους πολιτισμικά, κοινωνικά και οικονομικά ασθενέστερους και εγκαινιάζει μια νέα πολιτική ως προς αυτόν τον τομέα. Το πολιτικό (με τη μορφή των νομοθετικών παρεμβάσεων στα ΑΕΙ) επιχειρεί (έστω και διακριτικά) να αναμορφώσει το οικονομικό και τις ανισότητες που αυτό συντηρεί εντός των πανεπιστημίων.⁷²

Το γεγονός βέβαια ότι το τμήμα των προνοιακών ρυθμίσεων που αφορά τις υποτροφίες (και τα βοηθήματα και βραβεία φυσικά) παραμένει συνδεδεμένο με τη **χαρισματική ιδεολογία** δεν συμβάλλει στη ριζική αλλαγή της αντίληψης περί ανώτατης παιδείας.⁷³ Η τελευταία εξακολουθεί να

72. Για τη σημασία αυτών των αναμορφωτικών εγχειρημάτων, προκειμένου να θεωρηθεί μια πολιτική κοινωνική, βλ. και Γράβαρης Δ., ό.π., σ. 26. Στην περίπτωση της ελληνικής εκπαίδευσης, η «νέα-αναδιανεμητική» πολιτική θα βρει την πλήρη έκφρασή της 30 χρόνια μετά, με τη μεταρρύθμιση του '64, ολοκληρώνοντας μια διαδρομή έμπληη ανασχέσεων και ασυρρώσεων και δικαιώνοντας τις θέσεις που διατύπωσε ο Γ. Παπανδρέου το 1944, δώδεκα χρόνια μετά από τη μεταρρύθμιση του '29-'32 (ως πρωθυπουργός πλέον): «Το μέγα παράπονον του λαού μας είναι ότι η λαϊκή πολιτεία μας ήτο εις την εκπαιδευσιν πλουτοκρατική. Ήτο εγκληματική απέναντι του λαού και του έθνους διότι όλαι αι πρώται αξίαι του λαού μας εμαραίνοντο. Μόνον οι εύποροι εις το χωρίον και εις την επαρχίαν ηδύναντο να συνεχίσουν σπουδάς. Όλαι αι άλλαι αξίαι, τα τάλαντα της φυλής έχανοντο. Αναγγέλλω σήμερον την μεγάλην είδησιν εις τον λαόν μας ότι από το δημοτικόν σχολείον, όσοι αξίζουν, θα προχωρήσουν ως υπότροφοι του Κράτους εις την μέσην παιδείαν, και από αυτήν όσοι διακρίνονται θα γίνονται υπότροφοι εις την ανωτάτην παιδείαν. Και από την ανωτάτην θα γίνονται υπότροφοι εις το εξωτερικόν. Θα ήθελα να προσδιορίσω τον αριθμόν των υποτρόφων, διά να δώσω την έκτασιν του σκοπού μου. Πιστεύω ότι οι ημίσεις περίπου από τους αποφοίτους των ανωτάτων σχολών μας πρέπει να γίνονται υπότροφοι εις το εξωτερικόν. Η πλήρης εφαρμογή αυτού τους συστήματος... ασφαλώς εγγυάται την πνευματικήν αναγέννησιν της χώρας» (Κορέση Γ., 1966, *Γ. Παπανδρέου. Η ζωή του*, τόμ. 2, Αθήναι, Καμαρινόπουλος, σ. 330).

73. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι και μόνο η προσφυγή στον όρο «χάρισμα», «ταλέντο» παραγνωρίζει τις άνισες κοινωνικοοικονομικές ευκαιρίες και αφητηρίες (βλ. Χιωτάκης Στ., *Πανεπιστήμιο και διαδικασία εκσυγχρονισμού*, ό.π., σ. 210).

θεωρείται δικαίωμα των εκλεκτών. Όχι όμως των οικονομικά εκλεκτών πλέον, αλλά των εκλεκτών από την άποψη της ακαδημαϊκής εργασίας και των πνευματικών δυνατοτήτων. Η κυβέρνηση Βενιζέλου θέτει τα όρια της αντίληψης της περί κοινωνικής δικαιοσύνης *internas muros* των ΑΕΙ, θεσπίζοντας ένα νομοθετικό πλαίσιο που εντοπίζει τους άπορους και τους ενισχύει (κυρίως οικονομικά) αλλά και βοηθά τους «ικανούς», τους άριστους να λάβουν αυτό που δικαιούνται ανεξαρτήτως κοινωνικοοικονομικής θέσης. Η ποιότητα και το «χάρισμα» επηρεάζουν σημαντικά τη λήψη αντισταθμιστικών μέτρων. Κάποια εξ αυτών (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, σίτιση, στέγαση) απευθύνονται σε όλους τους φοιτητές ανεξαρτήτως επιδόσεων. Άλλα όμως αποσκοπούν αποκλειστικά στον εντοπισμό και την προώθηση των εκλεκτών, πράγμα που τελικά φαίνεται να ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους μεταρρυθμιστές: Ο λόγος των μεταρρυθμιστών είναι *σημαντικός* αλλά και *σηματικός* αυτής της αντίληψης. Στη συζήτηση στη Γερουσία για το νομοσχέδιο «περί συμπληρώσεως των νόμων 4597 και 4620», ο Παπανδρέου αποφαινεται ότι «η Δημοκρατία... *στηρίζεται εις την ποιότητα*»,⁷⁴ θέτοντας τις προτεραιότητες *αλλά και τα όρια* της μεταρρύθμισης, *αλλά και δίδοντας στην προνοιακή πολιτική των Φιλελευθέρων τον γνώριμο στις κοινωνικές πολιτικές χαρακτήρα της κοινωνικής ανάπτυξης (social development)*.⁷⁵

Κοντολογίς, τα μέτρα και οι ρυθμίσεις πρόνοιας για τους φοιτητές δεν αλλάζουν ούτε τις προτεραιότητες της μεταρρύθμισης (όπως αυτές κωδικοποιούνται στην κεντρική σημασία «ποιότητα») ούτε την επιλεκτική λειτουργία της εκπαίδευσης. Επεμβαίνουν όμως στα αποτελέσματά της. Έτσι:

74. Παπανδρέου Γ., Παρέμβαση στη συζήτηση επί της αρχής των άρθρων και του συνόλου τού υπό της Βουλής ψηφισθέντος σχεδίου νόμου «Περί συμπληρώσεως των νόμων 4597 και 4620», στο *Εφημερίς των συζητήσεων της Γερουσίας*, Συνεδριάσεις 68η, 7ης Μαΐου 1931, σ. 807. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα μια σειρά επιφανών φιλοσόφων και διανοουμένων διεθνώς είχε αρχίσει να θεωρεί την εκπαίδευση όρο συγκρότησης της δημοκρατίας και την ποιότητα υποστατικό κατηγορήμα της τελευταίας. Όλη αυτή η διανοητική κίνηση συγκεφαλαιώθηκε στις θέσεις του John Dewey (βλ. Dewey J., 1924, *Democracy and education*, New York, Macmillan, και Mitchell K., 2001, «Education for democratic citizenship», στο *Harvard Educational Review*, vol. 71, no 1, Spring σ. 52).

75. Βλ., σχετικά, Midgley J.- Sherraden M., 1999, «The social development perspective in social policy», στο J. Midgley.- M. B. Tracy – M. Livermore (eds), *The handbook of social policy*, California, Sage, σ. 435- 446 και ειδικά σ. 435-438.

I. Διευρύνεται το πεδίο των δυνητικά δικαιούχων του τίτλου «άξιος ενίσχυσης» - «εκλεκτός». ⁷⁶ Η δημιουργία «αντικειμενικών συνθηκών» (αδιάβλητες εισαγωγικές εξετάσεις, αλλαγή στο καθεστώς διανομής των βιβλίων, αξιολόγηση όλων των δραστηριοτήτων του φοιτητή κ.λπ.⁷⁷) προβάλλει ως το εχέγγυο για την αξιοκρατική επιλογή των «εκλεκτών» και τη δίκαιη αμοιβή της ατομικής επίδοσης, επιβεβαιώνοντας, και σε αυτήν την περίπτωση, τη συνήθη συνεργία των κοινωνικών και οικονομικών ιδεολογημάτων-αντιλήψεων περί ατομικισμού με τη χαρισματική ιδεολογία. ⁷⁸

76. Το '54 ο Παπανδρέου θα αποσαφηνίσει τις σχετικές θέσεις του προχωρώντας σε μια συνοπτική παρουσίαση του ρόλου που έχουν τα μέτρα πρόνοιας στην παγίωση της δημοκρατίας και της εμπιστοσύνης του πολίτη στην πατρίδα: «Εάν επομένως δώσωμεν εις τας υποτροφίας αυτήν την έκτασιν, και πάλιν το ποσόν είναι ασήμαντον απέναντι των υπηρεσιών τας οποίας υπόσχονται εις την χώραν. Σκεφθήτε ποία θα είναι η χαρά του αγρότου, του αποκλήρου, όταν του παρέχετε την διαβεβαίωσιν ότι ο υιός του, αριστεύων, έχων το χάρισμα της δωρεάς, θα δύναται να φθάση εις την μεγίστην ευδοκίμησιν. Του δίδετε την χαράν της ζωής. Του εμπνέετε την εμπιστοσύνην και προς την πατρίδα και προς την δημοκρατίαν» [Παπανδρέου Γ., 1954, *Το πρόγραμμα του Κόμματος Φιλελευθέρων*- Πρακτικά ομόνυμου Συνεδρίου στην Αθήνα (24-27 Ιουνίου του 1954), Αθήναι, χ.έ., σ. 12]. Η εθνική και πολιτική αυτή διάσταση την οποία εντοπίζει ο Παπανδρέου στις υποτροφίες και λοιπές παρεμβάσεις δεν αποτελεί καινούργια σύλληψη. Πολύ πριν τη μεταρρύθμιση του '29 είχε διατυπώσει ανάλογες θέσεις. Θέσεις που, από ό,τι δείχνει και το προσηγηθέν απόσπασμα όσο και η μετέπειτα δράση του, παρέμειναν σταθερές. Αυτή η συνέχεια μας νομιμοποιεί να ανατρέχουμε σε μεταγενέστερα της μεταρρύθμισης του '29 κείμενα, προσηγηθέντάς μας από την ατραπό της προωθύτερης ερμηνείας. Αυτό όμως που μας υποχρεώνει να ανατρέξουμε στο συγκεκριμένο κείμενο είναι ότι αποτελεί μία από τις πιο πρώιμες αλλά και πειστικές συνδέσεις αρχών του κράτους πρόνοιας και της αντίληψης για τα «εκ γειτνιάσεως αποτελέσματα» της εκπαίδευσης. Είναι αξιοσημείωτο ότι το θέμα των «εκ γειτνιάσεως αποτελεσμάτων» θα γίνει συστατικό στοιχείο της θεωρίας του M. Friedman για την εκπαίδευση δύο δεκαετίες αργότερα (θεωρία που σχηματίζεται στην αντίληψη σύμφωνα με την οποία «η εκπαίδευση του παιδιού μου συμβάλλει στην ευημερία όλων μας»). Επιπρόσθετα, η εν λόγω σύνθεση αποτελεί σήμερα μία από τις βασικές τάσεις των πλουραλιστικών προσεγγίσεων στην εκπαίδευση (βλ., σχετικά, Friedman M., 1982, *Capitalism and freedom*, Chicago, The University of Chicago Press, και ειδικά το κεφάλαιο «The role of government in education», σ. 85-107, και Ζαμπέτα Ε., *Η εκπαιδευτική πολιτική στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση...*, ό.π., σ. 71-79).

77. Βλ., αναλυτικά γι' αυτές τις συνθήκες, και Παπαδάκης Ν., «Ελληνική εκπαιδευτική πολιτική στην Ανώτατη Εκπαίδευση», στο *Πανεπιστήμιο*, ό.π., σ. 98-99.

78. Γι' αυτή τη συνεργία, βλ. και Popkewitz T.S., 1988, «Educational Reform: Rhetoric, Ritual and Social Interest», στο *Educational Theory*, vol. 38, no 1, Winter, σ. 77- 93 και ειδικά σ. 83. Η προαναφερθείσα συνεργία φαίνεται αρχική για να περιορίσει τον προβληματισμό ότι όλα αυτά θα συμβούν σε μια κοινωνία που, κατά κανένα τρόπο, δεν παρέχει σ' όλους τους ανθρώπους τις ίδιες δυνατότητες πρόσβασης στη γνώση και πρόσκτησης του

II. Τα προνοιακά μέτρα στο σύνολό τους ανακλούν την *de jure* αναγνώριση και κατοχύρωση «κοινωνικών δικαιωμάτων» και την παροχή ειδικών υπηρεσιών και οικονομικών διευκολύνσεων για τους υστερούντες στο όνομα του «δημοσίου συμφέροντος», πράγμα που (τουλάχιστον σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία) αποτελεί σημαίνουσα ένδειξη πρόθεσης εγκαθίδρυσης κράτους πρόνοιας και υιοθέτησης κάποιων από τις βασικές θεωρητικές αφηρητές-«αρχές» του.⁷⁹

Ιδιαίτερα διαφωτιστικό, αναφορικά με το θέμα των προνοιακών παρεμβάσεων στην ανώτατη εκπαίδευση, είναι να αντιπαραβληθούν τα μέτρα αυτά με τη γενικότερη στάση του βενιζελισμού απέναντι σε τέτοιου είδους παρεμβάσεις την ίδια περίοδο. Οι φιλελεύθερες τάσεις του ύστερου βενιζελισμού υποχωρούν. Η απουσία συγκροτημένου κοινωνικού προτύπου εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από τη διάθεση υπαναχώρησης από τις παλιότερες βασικές πολιτικές επιλογές που συνδέονταν με το κράτος πρόνοιας. Η εργατική νομοθεσία, αλλά και ο τρόπος εφαρμογής της, χαρακτηρίζεται από την ηγεμονία του κρατικού

κατάλληλου πολιτισμικού κεφαλαίου. Κάτι τέτοιο δεν είναι κατ' ανάγκη παράξενο. Αντίθετα, σχετίζεται με την ίδια τη φύση της εκπαιδευτικής πολιτικής. Όπως επισημαίνει εύστοχα ο Steven Ball, «η (εκπαιδευτική) πολιτική δεν αποτελεί κάτι το εξωτερικό ως προς τις ανισότητες, ακόμα και αν επιχειρεί να τις αλλάξει. Πέραν τούτου, επηρεάζεται από αυτές, κάμπτεται και παρεκκλίνει εξαιτίας αυτών» (Ball St., 1994, *Education reform. A critical and poststructural approach*, Buckingham, Open University Press, σ. 17). Στο σημείο μάλιστα αυτό οφείλει να επισημανθεί ότι ελάχιστοι σύγχρονοι των μεταρρυθμιστών του '29 φαίνονται να προβληματίζονται για όλα τα προαναφερθέντα, γεγονός που εν μέρει ερμηνεύει τα ήδη εντοπισθέντα ελλείμματα της εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων. Για μια φορά ακόμα λοιπόν οφείλουμε να επισημάνουμε ότι θα αποτελούσε ερευνητική αστοχία να κριθεί μια μεταρρύθμιση με βάση το τι θα έπρεπε να γίνει, αγνοώντας το τι μπορούσε να γίνει.

79. Όπως επισημαίνουν οι James Midgley και Michael Sherraden, «η κοινωνική πολιτική έχει ιστορικά βασιστεί στην υπόσχεση και την προσπάθεια των κυβερνήσεων να ευνοήσουν την καλή διαβίωση των πολιτών διά μέσου κοινωνικών υπηρεσιών, νομικών ρυθμίσεων και οικονομικών μέτρων» (Midgley J.- Sherraden M., «The social development perspective in social policy», ό.π., σ. 436). Ο συνδυασμός αυτός αποτελεί την υποστατική αφηρητία του κράτους πρόνοιας σε κάθε τομέα του δημόσιου βίου. Στην εδώ εξετάζομενη περίπτωση, η συνθήκη αυτή (έστω και αποσπασματικά) εκπληρώνεται. Βλ., επίσης, και Γράβαρης Δ., ό.π., σ. 26· Mishra J., ό.π., σ. 6- 9· Ladwing J. G., *For whom this reform?*, ό.π.· Ζαμπέτα Ε., *Η εκπαιδευτική πολιτική...*, ό.π., σ. 57- 58, και Levin H., «Education as a public and private good», στο N. E. Devins (ed.), *Public values, Private schools*, London, The Falmer Press, σ. 215- 232.

πατερναλισμού.⁸⁰ «Ο παρεμβατισμός του κράτους εκφράστηκε με την επιβολή ενός ασφυκτικού ελέγχου, τον περιορισμό των συνδικαλιστικών ελευθεριών και την απομόνωση των οικονομικών προβλημάτων της εργατικής δύναμης από τις πολιτικές λειτουργίες της εργατικής τάξης ως συλλογικού υποκειμένου».⁸¹ Η προνοιακή δυναμική που ενείχε η αποδοχή του μοντέλου τριμερούς συνεργασίας (κράτος- εργοδότες- εργάτες)⁸² αναπόφευκτα αμβλύθηκε. Οι συνθήκες λοιπόν δείχνουν να έχουν αλλάξει. Μαζί τους και οι προτεραιότητες, οι πολιτικές και η ίδια η ιδεολογία. Παρά τις ομοιότητες και τις σταθερές ανάμεσα στον πρώιμο και ύστερο βενιζελισμό, υπάρχει μια βασική διαφορά. Διαφορά στόχου. Ο πρώτος ενδιαφερόταν να *αλλάξει*. Ο δεύτερος να *παγιώσει* (αφού «τακτοποιήσει» τις μεταρρυθμιστικές υποχρεώσεις που εκκρεμούν από το παρελθόν).⁸³ Το ότι, λοιπόν, οι μεταρρυθμιστές θεσμοθετούν μια σειρά μέτρων πρόνοιας (ισωτικές-αντισταθμιστικές τεχνολογίες) στην ανώτατη εκπαίδευση **αποτελεί ένα βήμα προς σε ένα όχι ιδιαίτερα ευνοϊκό κοινωνικο-ιστορικό συγκείμενο.**

Ένα βήμα που θεμιτοποιείται από την πεποίθηση των μεταρρυθμιστών της εκπαίδευσης, «...η δημοκρατία υποστηρίζει τους αδυνάτους».⁸⁴ Ένα βήμα που, πέρα από τις θεσμικές και ουσιαστικές ανασχέσεις, εγκαινιάζει και επίσημα τη συζήτηση για την ανάγκη εγκαθίδρυσης ενός ολοκληρωμένου κράτους δικαίου. **«Η μεγάλη αποστολή του συγχρόνου Κράτους, του**

80. Μουζέλης Ν. (μετ. Β. Καπετανγιάννης), 1992, *Μεταμαρξιστικές προοπτικές. Για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 196-197.

81. Λιάκος Α., «Από κράτος φύλαξ...», ό.π., σ. 175-176.

82. Η αποδοχή αυτού του μοντέλου αποτελούσε συστατικό στοιχείο της πολιτικής των Φιλελευθέρων ήδη από τα πρώιμα στάδιά τους.

83. Στο ΑΕΣ θα αποσαφηνιστούν οι στόχοι και οι προθέσεις των μεταρρυθμιστών που καταδεικνύουν και τα όρια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης την οποία επαγγέλλονται και επιχειρούν: «(Η εκπαίδευση) δεν υπόσχεται να μεταβάλει κοινωνικές και οικονομικές καταστάσεις, αλλά να εξυπηρετήσει και προαγάγει τις υπάρχουσες... διότι το σχολείο, ως κρατικό όργανο, είναι υποχρεωμένο να είναι ο φορέας της κρατούσης τάξεως πραγμάτων. Αυτήν έχει προορισμόν να εξυπηρετήσει και ανυψώσει...» (ΑΕΣ, *Πρακτικά συνεδριάσεων...*, ό.π., σ. 361). Η συστημική ισορροπία και ο εκσυγχρονισμός χωρίς ριζικές αλλαγές είναι η επαγγελία της τελευταίας βενιζελικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Πρόκειται για μια επαγγελία πλήρως εναρμονισμένη με το διαρρυθμιστικό πνεύμα του ύστερου βενιζελισμού.

84. Παπανδρέου Γ., Παρέμβαση στη συζήτηση επί της αρχής των άρθρων και του συνόλου του υπό της Βουλής ψηφισθέντος σχεδίου νόμου «Περί συμπλήρωσης των νόμων 4597 και 4620», ό.π., σ. 807.

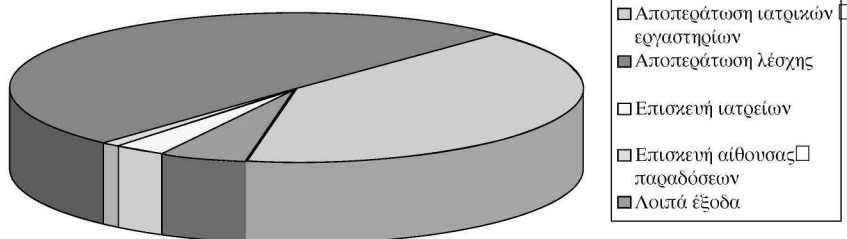
“κράτους δικαίου”, έπρεπε να συνίσταται εις την τιθάσυσιν του μεγάλου κεφαλαίου, εις την δικαιότεραν κατανομήν του εθνικού εισοδήματος, εις την κατάργησιν της εκμεταλλεύσεως του ανθρώπου από τον άνθρωπον, εις την κοινωνικήν δικαιοσύνην»,⁸⁵ θα αποφανθεί, τέσσερα χρόνια μετά τη λήξη της μεταρρυθμιστικής περιπέτειας του '29, ο Γεώργιος Παπανδρέου καταδεικνύοντας (όχι ηθελημένα ενδεχομένως) τα όρια της προσφοράς της ίδιας της μεταρρύθμισης. Προσφορά που δεν έγκειται τόσο στην ικανοποίηση της ανάγκης για κοινωνική δικαιοσύνη, αλλά στην οριστική, την αμετάκλητη νομιμοποίηση της κοινωνικής δικαιοσύνης ως ανάγκη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή των δαπανών για το Πανεπιστήμιο Αθηνών

Είδος δαπανών	Ποσό που δαπανήθηκε (σε δραχ.)
Αποπεράτωση ιατρικών εργαστηρίων	16.672.844,50
Αποπεράτωση της λέσχης	19.925.896,15
Επισκευή του Αρχειαίου νοσοκομείου	1.296.295,50
Επισκευή της αίθουσας παραδόσεων της Νομικής σχολής	487.059,05
Λοιπά έξοδα	20.902.634,09
Σύνολο	41.284.729,29

Πηγή: Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, 1933, *Εκθεσις πεπραγμένων κατά το πανεπιστημιακόν έτος 1931-32 επί πρωταναίας κ. Διοβουινιώτου*, εν Αθήναις, σ. 6.

85. Ομιλία του Παπανδρέου στις 28 Οκτωβρίου 1935 στη Λέσβο, όπως παρατίθεται αποσπασματικά στο Θ. Διαμαντόπουλος, 1988, «Θέσεις και ιδέες του Γεωργίου Παπανδρέου», στο *Νέα Κοινωνιολογία*, τεύχ. 2, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος, σ. 62.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Τιμές των διαφόρων οικονομικών υποχρεώσεων του φοιτητή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, για το ακαδημαϊκό έτος 1932-1933

Είδος δαπανών	Κόστος σε δραχμές
Εξέταστρα εισιτηρίων εξετάσεων	200
Ετήσια δίδακτρα	2.000- 3.500 (ανάλογα με τη σχολή)
Εξέταστρα τμηματικών	200-400 (ανάλογα με τη σχολή)
Εξέταστρα πτυχιακών	750- 1500 (ανάλογα με τη σχολή)
Δικαιώματα για τη λήψη πτυχίου	2.000
-- // -- για τη λήψη διδακτορικού	2.500
-- // -- για τη λήψη αποφοιτηρίου	500
-- // -- για τη λήψη επαγγελματικού	
παιδαγωγικού πιστοποιητικού	100
-- // -- για τη λήψη πιστοποιητικού σπουδών	100
-- // -- για τη λήψη πιστοποιητικού εγγραφής	
και κάθε άλλου πιστοποιητικού	50
-- // -- αναγνώρισης διπλώματος ξένου πανεπιστημίου	1.000
Ετήσια συνδρομή στην πανεπιστημιακή λέσχη και τα «νοσήλια»	160

Πηγή: Δημητριάδης Δ. Α. Π., 1958, «Πανεπιστήμιον Εθνικόν και Καποδιστριακόν», λήμμα στο Π. Δρανδάκη (επιμ.), *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα, Φοίνιξ, τόμ. 10, σ. 524.